

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ФІЛОЛОГІЇ ТА МАСОВИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

До захисту допустити:

в.о.зав.кафедри

«___» _____ 20__ р.

Кваліфікаційна робота

за освітнім ступенем «Магістр» на тему:

«Соціально-психологічні особливості дитячо-батьківських відносин в сім'ях з дітьми, що мають порушення слуху»

Студентки факультету філології та масових комунікацій спеціальності 053 Психологія освітнього ступеня «Магістр» Суислової Регіни Денисівни
Науковий керівник:
Горбань Галина Олександрівна
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри практичної психології
Рецензент: Губа Наталія Олександрівна
кандидат психологічних наук,
завідувач кафедри психології
Запорізького національного університету

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
«___» _____ 20__ р.

Маріуполь - 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ДИТИНОЮ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ОСОБИСТІСНОГО ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ОБМЕЖЕННЯ.....	9
1.1. Особливості психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку з порушенням слуху	9
1.2. Розвиток соціальних та комунікаційних зв'язків дітей з функціональним обмеженням слуху.....	16
1.3. Роль самооцінки щодо переживання особистісного функціонального обмеження у дітей з порушенням слуху	20
1.4.....Особливості міжособистісних відносин во внутрішньо-сімейному кліматі де виховуються діти з функціональним порушенням слуху.....	25
ВИСНОВОК ДО I РОЗДІЛУ	30
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН У СІМ'ЯХ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ СЛУХУ.....	31
2.1. Підходи зарубіжних та вітчизняних дослідників до розгляду проблеми дитячо - батьківських відносин.	31
2.2.....Труднощі з якими стикаються батьки, які виховують дитину з обмеженими можливостями здоров'я.	36
2.3. Вплив батьківського відношення на формування особистості у дітей з порушенням слуху.	41
ВИСНОВОК ДО II РОЗДІЛУ	46
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН В СІМ'ЯХ ВИХОВУЮЧИХ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ СЛУХУ.....	48
3.1 Планування та обґрунтування методів дослідження	48
3.2Аналіз та інтерпретація результатів констатуючого експерименту	56

3.3. Формувальний експеримент та перевірка ефективності корекційної програми.....	71
Висновок до III розділу	77
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81
ДОДАТКИ.....	89
Додаток А.....	89
Додаток Б	94
Додаток В.....	100

ВСТУП

Основу життя і розвитку людини становить сім'я. Всі соціальні процеси частково або прямо пов'язані з сім'єю. У той же час сім'я має відносну автономність, виступаючи одним з найбільш традиційних і стійких соціальних інститутів. Іншої форми життя дітей і виховання підростаючого покоління людство просто не придумало.

Сім'я є природним і оптимальним середовищем для розвитку, навчання і виховання кожної дитини, де формується її неповторна особистість. Сім'я надає дитині соціальний і психологічний захист, направляє особистісний розвиток, забезпечує емоційну підтримку. В сім'ї складається певна система виховання, яка характеризується певними сторонами відносин батьків до дітей.

На думку дослідників, завдяки довірливим відносинам у сім'ї, дитина вчиться спілкуватися в соціумі, займає певні ролі і позиції в навколишньому світі. Впевненість і самооцінка дитини, що формується на підставі емоційної та психологічної єдності з матір'ю, сприяє соціальній адаптації дитини в суспільстві. Доведено, що виникнення соціальних труднощів у людей, багато в чому обумовлено тим, що ці люди в дитячі роки жили в конфлікті, холодній атмосфері або піддавалися в сім'ї різним, часом суперечливим, методам виховання, в першу чергу з боку батьків. Однак, тато та мати, часто не мають спеціальної психологічної освіти, навіть не припускають, як важливо для дитини в перші роки життя, близьке спілкування з матір'ю і близький емоційний контакт.

Сьогодні поширюється спектр досліджень з проблем сім'ї, це зумовлено метаморфозами соціального середовища, а саме: знижується народжуваність, прогресує кількість розлучень, змінюється матеріальний рівень сім'ї, відзначається погіршення фізичного і психічного здоров'я дітей та батьків. Окремим напрямом, але досить важливим, є дослідження проблем, що переживає сім'я на етапі радикальних змін сімейних відносин, пов'язаних з появою в сім'ї дитини, яка має певні порушення в психічному (сенсорному, моторному, інтелектуальному) розвитку.

Родинне виховання – складна система. Ця система має ґрунтуватися на певних принципах і мати відповідний зміст, який спрямовується на розвиток усіх сторін особистості дитини. Серед таких принципів можна назвати: гуманність і милосердя до дитини; залучення дітей у життєдіяльність сім'ї як рівноправних учасників; відкритість і довіра у відносинах з дітьми; наступність вимог; надання різноманітної допомоги своїй дитині.

Сьогодні з особливими проблемами стикаються сім'ї, що мають дітей з порушеннями сенсорного, моторного або інтелектуального розвитку. Наша робота спрямована на розгляд сімей, в яких є діти з порушеннями слуху. Такі сім'ї мають певні особливості порівняно з сім'ями, в яких виховуються діти без вад. Появлення в родині дитини, що має фізичні або психічні порушення, пов'язана зі значними емоційними переживаннями батьків та близьких родичів.

Дослідники відзначають, що існують різні види стосунків батьків з дітьми, які мають порушення слуху. Розрізняють такі типи позицій батьків до дітей: повне прийняття, надопіка, нереально завищені установи без знижок на захворювання, байдужість. Саме ставлення батьків і родини до проблеми значуще впливає на формування особистості, її самооцінки й адекватної поведінки.

Метою роботи є проаналізувати соціально-психологічні особливості дитячо-батьківських відносин в сім'ях, де виховуються діти з порушенням слуху.

Об'єктом дослідження є переживання дитиною молодшого шкільного віку власного функціонального обмеження

Предметом дослідження є дитячо-батьківські відносини як чинник переживань дитиною власного функціонального обмеження.

Гіпотеза: припустимо, що переживання дитиною власного функціонального обмеження залежить від батьківського відношення.

Завдання:

1. Проаналізувати наукову психологічну та педагогічну літературу з проблеми дитячо-батьківських відносин.

2. Визначити основні впливи сім'ї на розвиток дитини.
3. Дослідити соціально-психологічних особливості дитячо-батьківських відносин в сім'ях, де виховуються діти з порушенням слуху.
4. Визначити стиль сімейного виховання сімей, які виховують дітей з обмеженими можливостями;
5. Виокремити соціально-психологічні особливості взаємодії батьків з дитиною, що має порушення слуху в період початку навчання в школі.

Для розв'язання дослідницької проблеми був застосований комплекс теоретичних та практичних методів, вибір та поєднання яких зумовлені предметом, метою та завданнями дослідження.

Методи дослідження:

1) Методика діагностики батьківського відношення (А.Я. Варга, В. В. Столін). Тест-опитувальник батьківського ставлення (ОБВ) являє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення в осіб, обертаються за психологічної допомогою з питань виховання дітей і спілкування з ними. Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів стосовно дитині, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру особистості дитини, її вчинків.

2) Кінетичний малюнок сім'ї Р. Бернс, С. Кауфман (КМС). Методика „Малюнок сім'ї” є однією з найпоширеніших серед малюнкових проєктивних тестів. Одним із перших докладну схему проведення дослідження та інтерпретації результатів запропонував В.Вульф у 1947 р. Подальше удосконалення було здійснено Л.Корманом (1964) та Р.Бернсом і С.Кауфманом (1972). Тест допомагає виявити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також її відносин до членів сім'ї. Тест КМС складається з 2 частин: малювання своєї сім'ї та бесіди після малювання. Для виконання тесту дитині дається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець (твердість 2м) і ластик.

3) Методика Эйдмиллера Е. Р. та Юстицкиса В. «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ). Опитувальник призначений для виявлення особливостей виховання батьками своїх дітей, а саме, порушень процесу виховання. Так само методика дозволяє виявити особистісні особливості батьків, які призводять до даних порушень. Даний варіант тесту призначений для батьків дітей у віці 3 – 10 років.

Теоретико-методологічними основами дослідження виступають: питаннями окремих проблем сім'ї, дитини з обмеженими можливостями викладено в працях С. Д. Забрамної, А. В. Захарова, І. Ю. Левченко, В. В. Ткачової, І. І. Мамайчук, Л. В. Мартинова, Г. В. П'ятакової, О. М. Мастюкової, Г.О. Мішиной, М. М. Семаго, А. С. Співаківської та ін. Проблемою вивчення особистості глухих і слабочуючих людей в нашій країні займалися Т.Г.Богданова, О.П.Гозова, Н.Г.Морозова, М.М. Нудельман та ін. Окремі питання невпевненості дітей дошкільного та шкільного віку, причини виникнення та способи її подолання вивчаються в педагогічних дослідженнях Іващенко Ф.І., Красневської Г.М., Серебрякової Е.О., Смолевої Т.О. та інших вчених. Г.М. Красневська і Т.О. Смолева підкреслюють, що комплекс невпевненості дитини під впливом різних умов виховання виникає саме в дошкільному дитинстві - в період, коли закладаються основні особистісні механізми і характерологічні особливості людини. Автори звертають увагу на різні сторони складних процесів взаємодії дитини з оточуючими, сприйняття цієї дитини близькими людьми і розвиток дитини з обмеженими можливостями як особистості.

Питаннями, присвяченими проблемі дитячо-батьківським відносинам, займалися Божович Л. І., Виготський Л. С., Дубровіна І. В., Лісіна М. І., Леонтьєв О. М., Мухіна В. С., Хоментаскас Г. Т., Ельконін Д. Б.

Структура кваліфікаційної роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст роботи викладено на (80) сторінках. У тексті вміщено (3) таблиці, (4) рисунків.

Додатки викладено на (89) сторінці, що охоплюють (26) сторінок.. У списку використаних джерел (77) найменувань, що охоплюють (8) сторінок.

Робота має емпіричний характер.

РОЗДІЛ І. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ДИТИНОЮ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ОСОБИСТІСНОГО ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ОБМЕЖЕННЯ

1.1. Особливості психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку з порушенням слуху

Важливе значення для правильного розуміння особливостей психічного розвитку дітей з порушеннями слуху, для своєчасної діагностики та організації їх навчання і виховання, зокрема для визначення типу установи, в якому повинна вчитися дитина, є класифікація дітей з відхиленнями.

У нашій країні найбільшого поширення набула медична класифікація порушень слуху у дітей, запропонована Л.В. Нейманом. Якщо порушення слуху поширюється на діапазон частот, що відноситься до розмовної мови (від 500 до 3500 Гц), то її сприйняття стає неможливим. При втраті слуху більше 80 дБ настає глухота, при частковому порушенні (туговухість) відзначається втрата від 15 до 80 дБ.[64] У відповідності з цією класифікацією встановлюються три ступені туговухості в залежності від середньої арифметичної втрати слуху в галузі мовного діапазону частот:

1 ступінь - зниження слуху не перевищує 50 дБ. Для дитини є мовне спілкування - розбірливе сприйняття мови на відстані більше 1-2 м.

2 ступінь - середня втрата слуху від 50 до 70 дБ. Мовне спілкування утруднене, розмовне мовлення сприймається на відстані до 1 м.

3 ступінь - втрата слуху перевищує 70 дБ. Спілкування порушено, розмовна мова сприймається нерозбірливо навіть у самого вуха.

Люди, які мають порушення слуху, в залежності від його залишкової збереження можуть бути віднесені до однієї з чотирьох груп:

1 група - діти, які сприймають звуки найнижчої частоти (125- 250 Гц).

2 група - діти, які сприймають звуки до 500 Гц.

3 група - діти, які сприймають звуки до 1000 Гц.

4 група - діти, яким є сприйняття звуків в широкому діапазоні частот, тобто 2000 Гц і вище.

Педагогічні класифікації спрямовані на обґрунтування різних підходів до навчання дітей з функціональним обмеженням слуху. У нашій країні найбільше застосування знаходить психолого-педагогічна класифікація Р.М. Боскис, що запропонувала критерії, що враховують своєрідність розвитку дітей з порушеннями слуху:

- ступінь втрати слуху;
- час виникнення порушення слуху;
- рівень розвитку мови.

Відповідно до названих критеріями виділяють наступні групи.

Перша - глухі (ранооглохші) діти, що народилися з порушеним слухом або втратили слух до початку мовного розвитку або на ранніх його етапах. До цієї групи відносять дітей з таким ступенем втрати слуху, яка позбавляє їх можливості природного сприйняття мови і самостійного оволодіння нею. Вони опановують зоровим (читання з губ) і слухозоровим (за допомогою звукопідсилюючої апаратури) сприйняттям словесної мови тільки в умовах спеціального навчання.

Друга - пізнооглохші діти, «глухі, які зберегли мову» - ті, хто втратив слух в тому віці, коли мова вже була сформована. У них може бути різна ступінь порушення слуху і різний рівень збереження мови, оскільки при виникненні порушення слуху без спеціальної педагогічної підтримки мова починає розпадатися. Ці діти мають навички словесного спілкування. Важливим для них є освоєння навичок зорового або слухозорового сприйняття словесної мови. Розвиток мислення більшою мірою схож з його розвитком у чуючих, ніж у ранооглохших. Ця схожість виявляється тим більшим, чим краще збережений мовний запас і пов'язані з ним можливості відображення дійсності за допомогою словесних узагальнень.

Третя - діти з частковою втратою слуху - слабчуючі (туговухі). Залежно від ступеня збереження слуху деякі з них можуть в якійсь мірі самостійно оволодівати мовою, але така мова зазвичай має ряд істотних недоліків, які

підлягають корекції в процесі навчання. Значення зорового сприйняття мови зростає в залежності від тяжкості порушень слуху.[63]

На основі психолого-педагогічної класифікації здійснюється диференційоване спеціальне навчання дітей, що мають різні ступені порушень слуху та різні рівні мовного розвитку. При напрямку дитини в той чи інший вид спеціальної школи враховуються і ступінь порушення слуху, і рівень його мовного розвитку. Так, пізнооглохлі часто вчаться в школах для дітей зі зниженим слухом; глухим дітям з високим рівнем мовного розвитку і сформованими навичками сприйняття усної словесної мови також рекомендують вчитися в спеціалізованій школі.[19]

Особливістю психічного розвитку дітей з порушеннями є те, що первинний дефект слухового аналізатора веде до недорозвинення функцій, пов'язаних з ним найтісніше, а також до уповільнення формування інших функцій, пов'язаних зі слухом опосередковано. Порушення формування приватних психічних функцій так саме гальмують психічний розвиток глухих або слабочуючих дітей. Психічний розвиток дитини, що має порушення слуху, підпорядковується тими самими закономірностями, які виявляються в розвитку нормально чуючих (Л.С.Виготський).[5] Ці загальні закономірності характеризуються такими положеннями:

1. Положення про співвідношення біологічних і соціальних факторів в процесі психічного розвитку дитини.
2. Процес переходу від однієї стадії психічного розвитку до іншої передбачає глибоке перетворення всіх структурних компонентів психіки, тобто психологічний вік - це певна, якісно своєрідна сходінка онтогенезу.
3. Нерівномірність психічного розвитку дітей - сензитивність психічного розвитку.
4. Метаморфози в дитячому розвитку (розвиток - це ланцюг якісних змін).
5. Формування вищих психічних функцій.

Психічний розвиток дітей з функціональною особливістю слуху підкоряється тим же закономірностям, які характерні для дітей, що мають різні відхилення в психічному розвитку:

- Всі діти з порушеннями в розвитку зазнають труднощів у взаємодії з навколишнім світом.

- Особливості розвитку особистості та самосвідомості.

У психічному розвитку дітей з усіма типами порушень можна представити специфічні закономірності (В.І. Лубовский) [14]:

1. Зниження здатності до прийому, переробки, зберігання і використання інформації.

2. Труднощі словесного опосередкування.

3. Уповільнення процесу формування понять.

Дві закономірності психічного розвитку, які виділяє І.М.Соловьев характерні для дітей з порушеним слухом[3]:

Компоненти психіки у дитини з порушеним слухом розвиваються в інших пропорціях ніж у чуючих.

Відмінності в темпах психічного розвитку у дітей з порушеннями слуху в порівнянні з нормально чуючими дітьми: уповільнення психічного розвитку після народження і прискорення в наступні періоди.

Дослідження особливостей пам'яті дітей з порушеними слуху мають принципове значення для психології, оскільки дозволяють виявити, якою мірою порушення слуху (первинне порушення) і особливості розвитку мови (вторинні відхилення) впливають на розвиток різних видів пам'яті.

Образна пам'ять. Процес запам'ятовування у глухих дітей так само, як і у чуючих, опосередковується діяльністю з аналізу сприйманих об'єктів, по співвідношенню знову сприйнятого з утриманих раніше. В той же час специфічні особливості зорового сприйняття глухих впливають на ефективність їх образної пам'яті, навколишні предмети і явища вони відзначають часто несуттєвими ознаками. Дослідження Т.В. Розанової показали, що при довільному запам'ятовуванні наочного матеріалу глухі діти за всіма

показниками розвитку образної пам'яті відстають від нормально чуючих: у дошкільному віці гірше запам'ятовують місця розташування предметів; на початку молодшого шкільного віку мають менш точні, ніж їх чуючі однолітки, образи пам'яті, тому плутають місця розташування предметів, схожих по зображенню або функціональним призначенням.[26;31] При подальшому навчанні різниця з чуючими дітьми в успішності запам'ятовування поступово зменшується.

За характером довільного запам'ятовування можна зробити висновок, що в пам'яті глухих дітей образи предметів в меншій мірі організовані, ніж ті, що чують. Глухі діти рідше користуються прийомами опосередкованого запам'ятовування, що негативно позначається на збереженні образів в пам'яті. Дослідження особливостей довільного запам'ятовування предметів, схематичних фігур глухими дітьми показали, що у них склалися в досвіді системи образів виявляються менш диференційованими і менш міцними. Наприклад, при запам'ятовуванні описових фігур наявне між ними об'єктивне подібність ускладнювало запам'ятовування кожної з них, призводило до того, що замість якоїсь певної фігури глухий школяр малював таку, яка віддалено нагадувала будь-яку з них (Т.В. Розанова, 1978).[3]

При цьому глухі школярі рідше користувалися словесними позначеннями як засобом для запам'ятовування, а в разі використання таких позначень менш точно характеризували об'єкт, внаслідок чого уявний синтез і порівняння образів предметів були ускладнені.

Всі перераховані особливості мимовільного і довільного запам'ятовування наочного матеріалу глухими дітьми накладають відбиток і на міцність запам'ятовування, тобто тривалість зберігання матеріалу в пам'яті.

Словесна пам'ять. У формуванні даного виду пам'яті у дітей з функціональним обмеженням слуху спостерігається велика складність, оскільки навіть в умовах спеціального навчання відставання в розвитку словесної мови призводить до відставання в розвитку словесної пам'яті.

Особливості запам'ятовування слів глухими дітьми були вивчені Д.М. Маянцевою, яка виявила як схожість, так і відмінність глухих і чуючих дітей при здійсненні запам'ятовування.[17] Подібність визначається тим, що у всіх дітей запам'ятовування було осмисленим. Але якщо у чуючих всі заміни слів при відтворенні були смисловими, то у глухих дітей спостерігалось три типи замін:

- 1) заміни за зовнішньою подібністю слова (кут - вугілля, тремтить - тримає);
- 2) смислові заміни;
- 3) заміни слів, в яких поєднується зовнішню схожість і смислова близькість (вибрали - зібрали, описував - уписував).

На успішність запам'ятовування слів глухими дітьми впливає те, до якої граматичної категорії відносяться ці слова. Глухі діти перш за все опановують іменники, що має пряму предметну віднесеність. Формування уявлень про інші граматичні категорії проходять значно складніше, оскільки має спиратися на відповідні розумові операції (наприклад, на абстрагування - при засвоєнні прикметників, узагальнення дій - при засвоєнні дієслів). Тому при запам'ятовуванні іменників відмінності між глухими і чуючими дітьми до підліткового віку поступово зменшуються, при запам'ятовуванні дієслів і прикметників ці відмінності продовжують існувати протягом усіх років навчання.

Труднощі, які відчуваються глухими дітьми в запам'ятовуванні слів, пов'язані з особливостями оволодіння ними словесної промовою.

По-перше, під час навчання мови слово сприймається глухими дітьми не як одна смислова одиниця, а як послідовність елементів (складів, букв), на фіксацію яких вони витрачають значні зусилля, тобто суб'єктивно збільшується і загальне число запам'ятовування елементів.

По-друге, заміни можуть бути результатом недостатньої диференціації значень слів, що відносяться до однієї ситуації (звідси такі заміни, як хокей - шайба, горщик - миска).

По-третє, глухі діти набагато рідше використовують прийоми опосередкованого запам'ятовування, такі, наприклад, як групування слів за змістом та інші.

Для глухих дітей пропозиції і тексти не завжди виступають як цілісні, ієрархічно організовані системи як єдино-смислові одиниці. Причина цього в недостатньо високому рівні розуміння пропозицій і текстів. Часто глухі діти відтворюють пропозицію тільки частково, пропускаючи слова, що порушують його сенс або робить його аграмматичним.

Глухі школярі не можуть передати зміст тексту своїми словами і прагнуть до дослівного його відтворення. На думку Л.В. Занкова і Д.М. Маянцев, таке прагнення пояснюється не тільки недостатнім словниковим запасом, а й тим, що слова, які використовуються глухими школярами, є «інертними», «малорухомими», застиглими в певних поєднаннях.[27;30]

Розвиток словесної пам'яті глухих дітей проходить ряд стадій (І.М. Соловйов).

Для першої стадії (I - III класи) характерно поширюється тип запам'ятовування, тобто приріст відтвореного матеріалу від повторення до повторення. На цій стадії дитина може взагалі не зрозуміти текст, тому кожен його елемент виступає для нього як рядоположний, а текст - як послідовність елементів.

Для другої стадії (IV - VI класи) характерно охоплює тип запам'ятовування, при якому дитина розуміє і запам'ятовує загальний зміст тексту і його ключові слова, а в подальшому поповнює його відсутніми елементами.

Для третьої стадії розвитку словесної пам'яті характерно повне розуміння і запам'ятовування тексту (VII - VIII класи).

Таким чином, пам'ять глухих дітей удосконалюється в ході формування словесної мови, в процесі ігрової та навчальної діяльності.

1.2. Розвиток соціальних та комунікаційних зв'язків дітей з функціональним обмеженням слуху.

В області соціально-комунікативного розвитку слабчуючих та пізнооглохлих дітей в умовах інформаційної соціалізації основними завданнями освітньої діяльності є створення умов для:

- формування позитивного ставлення дитини до себе й інших людей;
- розвитку комунікативної та соціальної компетентності;
- розвитку ігрової діяльності.

Для слабчуючих і пізнооглохлих дітей з рівнем загального і мовного розвитку, наближеного до вікової норми.

У сфері розвитку комунікативної та соціальної компетентності.[30]

У дітей з самого раннього віку виникає потреба в спілкуванні і соціальних контактах. Перший соціальний досвід діти набувають в сім'ї, в повсякденному житті, беручи участь в різних сімейних подіях. Уклад життя і цінності сім'ї впливають на соціально-комунікативний розвиток дітей.

Вчителі та вихователі створюють в навчальних закладах різні можливості для залучення дітей до цінностей співпраці з іншими людьми, перш за все реалізуючи принципи особистісно-розвиваючого спілкування і сприяння, надаючи дітям можливість брати участь у різних подіях, планувати спільну роботу.[53] Це сприяє формуванню у дітей почуття особистої відповідальності, за іншу людину, почуття «спільної справи», розуміння необхідності узгоджувати з партнерами по діяльності думки і дії. Дорослі сприяють дітям визначати емоційні переживання та стан оточуючих, виражати власні переживання. Допомагають формуванню у дітей уявлень про добро і зло, обговорюючи з ними різні ситуації з життя, з розповідей, казок, звертаючи увагу на прояви щедрості, жадібності, чесності, брехливості, злості, доброти та інше, таким чином створюючи умови освоєння дитиною етичних правил і норм поведінки.

Дорослі надають дітям можливість висловити свої переживання, почуття, погляди, переконання і вибрати методи їх вираження, виходячи з наявного у

них досвіду. Ці можливості вільного самовираження грають ключову роль в розвитку мови і комунікативних здібностей, розширюють словниковий запас і вміння логічно і зв'язно висловлювати свої думки, розвивають готовність прийняття на себе відповідальності відповідно до рівня розвитку.

Інтерес і увагу дорослих до різноманітних проявів дитини, її інтересам і схильностям підвищує її довіру до себе, віру в свої сили. Можливість внести свій вклад в загальну справу і вплинути на хід подій, наприклад за участю в плануванні, можливість вибору змісту і способів своєї діяльності допомагає дітям з часом придбати здатність і готовність до самостійності і участі в житті суспільства, що характеризує дорослу людину сучасного суспільства, усвідомлює відповідальність за себе і співтовариство.

Дорослі сприяють розвитку у дітей соціальних навичок: при виникненні конфліктних ситуацій не втручаючись, дозволяючи дітям вирішити конфлікт самостійно і допомагаючи їм тільки в разі потреби. В різних соціальних ситуаціях діти вчаться домовлятися, дотримуватися черговості, установлювати нові контакти. Дорослі допомагають в освоєнні дитиною елементарних правил етикету і безпечної поведінки вдома та на вулиці. Створюють умови для розвитку дбайливого, відповідального ставлення дитини до навколишньої природи, рукотворного світу, а також сприяють засвоєнню дітьми правил безпечної поведінки, перш за все на своєму власному прикладі і прикладі інших, супроводжуючи власні дії та / або дії дітей коментарями.

У сфері розвитку позитивного ставлення людей з вадами слуху і пізнооглохших дітей до себе та інших людей.[60]

Мати та батько створюють спеціальні умови для формування у дитини позитивного самовідчуття - впевненості в своїх можливостях, в тому, що вона добра, її люблять. Сім'я сприяє розвитку у людей з вадами слуху і пізнооглохших дітей почуття власної гідності, усвідомлення своїх прав і свобод (мати власну думку, вибирати друзів, іграшки, види діяльності, мати особисті речі, на власний розсуд використовувати особистий час). Дорослі стимулюють дитину володіти відповідним мовним запасом.

Сім'я сприяє розвитку позитивного відношення малюка до оточуючих її людей: виховують повагу і терпимість до інших дітей і дорослих, у незалежності від їхнього соціального походження, расової та національної приналежності, мови, релігії, статі, віку, особистісного та поведінкової своєрідності; виховують повагу до почуття власної гідності інших людей, їхніх думок, бажань, поглядів, прагнення володіти відповідним мовним запасом.

У сфері розвитку ігрової діяльності, вихователі створюють спеціальні обставини для вільної гри слабчуючих і пізнооглохлих дітей, організовуючи і заохочуючи дітей брати участь в сюжетно-рольових, дидактичних, розвиваючих комп'ютерних іграх та інших ігрових форм; підтримуючи творчу імпровізацію в грі. Використовують дидактичні ігри та ігрові прийоми в різних видах діяльності і при виконанні режимних моментів. Ведеться цілеспрямована робота над оволодінням мовою в зв'язку з ігровою діяльністю.

Для дітей з вираженими додатковими відхиленнями у розвитку, значно відстають від вікової норми, перспектива зближення з якою мало ймовірна навіть при систематичній і максимальній спеціальній допомозі (по Л.А. Головчиці) [44]:

Мати та вчитель формують культурно-гігієнічні навички і навички самообслуговування в побуті, а також на спеціальних заняттях в процесі дидактичних ігор, розглядання картинок, виконання доручень та інше.

Дорослі вчать і мотивують дітей в різних побутових ситуаціях знаходити своє місце за столом, самостійно їсти різноманітні страви, добре пережовувати їжу, не вставати під час їжі, правильно користуватися ложкою, чашкою, їсти суп з хлібом, не лізти руками в посуд, після їди засовувати свій стілець; дякувати дорослим доступними засобами (слово «дякую» або кивок, супроводжуваний артикулюванням, лепетним або усіченим словом).

Батьки навчають і заохочують дії дітей знімати і надягати одяг в певному порядку, розстібати і застібати гудзики, туфлі, розшнуровувати і зашнуровувати черевики, складати одяг, помічати неохайність в одязі, приводити себе в порядок. Мити руки перед їжею, самостійно засукувати

рукава, користуватися індивідуальним рушником, насухо витирати обличчя і руки, вчити користуватися серветкою, носовою хусткою, гребінцем. Акуратно здійснювати дії у туалеті, звертатися за допомогою до вихователя і няні, користуватися туалетним папером, при закінченні справ у туалеті приводити в порядок одяг.

Вихователі привчають дітей прибирати на місце іграшки, будівельний матеріал, книги. Виховуючи у дітей бажання допомагати вихователю виконувати прості доручення: на ділянці збирати в певне місце опале листя, поливати квіти, згрібати сніг, збирати іграшки в групі, поставити стільці до столу і т.д. застосовують для підтримки інтересу до діяльності ігрові прийоми («Допоможи ведмедику прибрати іграшки »,« В гості прийшли ляльки »та ін.). Привчають дітей брати посильну участь у праці дорослих.

Вчителі створюють спеціальні умови для розвинення ігрової діяльності дітей відповідно до можливостей та цілей навчання малюка.

Дорослі викликають у дітей емоційне ставлення до іграшок; звертають увагу дитини на функціональне використання іграшок, заохочують спробувати самостійно розгорнути елементарні ігрові дії (машину - катати; ляльку - возити в колясці; з кубиків - будувати і т.д.).

Батьки вчать бережного ставлення до іграшок, звертають увагу дітей на ставлення до ляльок, як заступнику дитини (людини) демонструють зразки турботливого, доброзичливого поводження з нею та з іграшковими-тваринами та птахами. Не допускають спроб пошкодити, ломати, кидати іграшки. Привчають дітей прибирати після закінчення гри.

Родичі навчають дітей послідовно з'єднувати окремі ігрові дії в сюжет, що відображають реальний, близький дитині побутовий уклад: годування ляльки (ведмедика), вкладання в спати, прогулянки в колясці, повернення додому і тому подібне). Звертають увагу дітей на необхідність правильного точного використання іграшок: посуду, одягу, меблів, предметів побуту.

1.3. Роль самооцінки щодо переживання особистісного функціонального обмеження у дітей з порушенням слуху

Соціальний розвиток тісно пов'язаний з самооцінкою як ядерним особистісним утворенням: як тільки дитина усвідомлює себе як особистість і бачить себе з точки зору інших людей, вона починає краще розуміти поведінку оточуючих і свою власну.

Самооцінка грає не останню роль в становленні процесів поведінки, визначає рівень її домагань. Самооцінкою і домаганнями багато в чому обумовлюються емоційні самопочуття людини, ступінь зрілості її особистості. Л.І. Божович вказує, що формування самооцінки та рівня домагань відбивають ті протиріччя, які можуть стати факторами психічного розвитку індивіда.[69;73]

Рівень домагань, з одного боку, залежить від здібностей людини, що є суб'єктивними умовами успішного виконання діяльності, і адекватності їх оцінки, з іншого - визначає формування цих здібностей. Як правило, рівень домагань характеризується як стійку узагальнену ознаку особистості. Перші його прояви відзначаються вже у дітей двох - трьох років при нормальному розвитку їх особистості.

Розвиток самооцінки та рівня домагань глухих школярів йде в тому ж напрямку, що і в нормі.

Кількість досліджень особливостей формування самооцінки у дітей з порушеннями слуху, на жаль невелика. Використовувалися проєктивні методики різного типу, опитувальники, різні варіанти методики незакінчених речень, малюнки, автопортрети. Результати досліджень показали, що для дітей з порушеннями слуху характерна неадекватно завищена і нестійка самооцінка.

На формування самооцінки дітей з порушенням слуху впливають різні фактори:

- умови сімейного виховання;
- навчальні навички та досягнення;
- ступінь розвитку комунікативних навичок;
- умови навчання.

Порівняльне дослідження самооцінки глухих дітей глухих батьків та глухих дітей чуючих батьків показало, що у перших самооцінка більш адекватна (К. Мідоу, 1980).[61] Крім того, більш позитивною була «Я-концепція» у тих дітей, чії глухі батьки брали активну участь в житті громади глухих. Це може бути обумовлено декількома причинами. Глухі батьки дають глухим дітям позитивну рольову модель поведінки. На формування завищеної самооцінки впливає той факт, що глухі діти отримують похвалу за менші досягнення. Уповільнені темпи інтелектуального розвитку у глухих дітей приводять до більш пізнього формування механізмів рефлексії і самоаналізу.

Через те, що навколишні інакше відносяться до глухого, ніж до чуючого, у нього виникають і закріплюються специфічні риси особистості. М.М. Нудельман, В.А. Синяк відзначають, що глуха дитина зауважує неоднакове ставлення до неї і до чуючого брата та/або сестри: з одного боку вона відчуває по відношенню до себе любов, жалість, співчуття (в результаті чого нерідко виникають егоцентричні риси), з іншого - відчуває винятковість свого становища і в неї часом починає складатися враження, що вона є тягарем для близьких.[42]

Ряд досліджень присвячений вивченню і порівняльному аналізу самооцінки дітей з порушенням слуху, які навчалися в різних типах освітніх установ. Учні шкіл-інтернатів мали більш високу самооцінку, ніж діти з порушеннями слуху, які проходили навчання в спеціальних класах звичайних шкіл.

Подання глухих дітей про самих себе часто бувають неточними, для них характерні перебільшені уявлення про свої здібності і, про оцінку їх іншими людьми. У глухих дітей, що мають глухих батьків, самооцінка більш адекватна в порівнянні з глухими дітьми чуючих батьків.

У глухих молодших школярів із середнім рівнем інтелектуального розвитку відзначаються в основному завищена самооцінка.

У слабочуючих молодших школярів з високим інтелектуальним рівнем спостерігається в основному адекватна самооцінка, тобто вони в цілому

відповідають за рівнем розвитку особистості нормально розвинутих дітям того ж віку.

Глухі та слабочуючі діти молодшого шкільного віку адекватніше оцінюють свою навчальну діяльність. Для оцінки цієї діяльності є об'єктивні зовнішні показники - відмітка, опора на яку приводить до більш адекватного аналізу успіхів у навчанні. За даними Н.В. Лозовацкой слабочуючі молодші школярі більш критично оцінюють себе як учня і як особистість в порівнянні з глухими однолітками.[18;33]

Т.Н. Прилепська відзначає відставання глухих від чуучих, що виявляється у молодших підлітків в ситуативності оцінок, їх обґрунтування, залежно їх від думки педагога, що оточують. Рівень домагання глухих учнів у навчальній діяльності характеризується високою лабільністю (нестійкістю), особливо це помітно в молодшому шкільному віці. В.Л. Белінський, Т.Н. Прилепська стверджують, що з віком стійкість оцінок, рівень домагань та критичність глухих дітей підвищується.[59]

У А.П. Гозовой ми знаходимо, що у глухих дітей є великі труднощі в формуванні морально - етичних уявлень і понять, переважають конкретні, крайні оцінки.

У дослідженнях В. Петшак відзначається, що у глухих дітей утруднено розуміння причинного обумовленості емоційних станів.

М.М. Нудельман, В.Г. Петрова виявили утруднення у глухих дітей виділення і усвідомлення особистісних якостей.[32]

Всі зазначені труднощі заважають як адекватну оцінку глухими дітьми оточуючих, так і формуванню у таких дітей правильної самооцінки.

Інтенсивний розвиток самосвідомості в підлітковому віці відрізняється великою своєрідністю, яке посилюється в період вступу підлітка в юнацький вік. Саме в цей період, за даними В.Л. Белінського, у глухих школярів з'являється загострене ставлення до свого дефекту, який певною мірою носить хворобливий характер.

Як звертає увагу В.С. Собкин на те, що не чуючі підлітки більш ніж їх чуючі однолітки, впевнені і оптимістичні в завтрашньому дні. Особливо це стосується людей з вадами слуху.

Таким чином, до особливостей формування особистості глухої дитини відносяться наступні:

1. Глуха дитина відчуває труднощі в спілкуванні з оточуючими чуючими людьми, що, природно, уповільнює процес засвоєння інформації.

2. Порухення слухового аналізатора збіднює досвід глухих дітей, позбавляє їх можливості пізнати дуже істотну сторону дійсності - акустичне (звучання людського голосу, спів птахів, музичні звуки та ін.), Яка має важливе значення в емоційному розвитку.

3. На відміну від тих, що чуять, які здатні спонтанно засвоїти значну частину соціального досвіду людей, глухі діти обмежені в своїх можливостях: до початку навчання в спеціальних дитячих установах (дитсадок для глухих дітей, школа для глухих) розвиток їх затримано, протікає в уповільненому темпі.

Труднощі спілкування і своєрідність взаємин з чуючими також накладають певний відбиток і на характерологічні риси глухого.

Проблема міжособистісних відносин слабчуючих школярів вивчалася Е.І. Війтар. Як зазначає дослідник, на дитину впливають не стільки самі взаємини, а скільки те, як вони їй сприймаються і оцінюються. Саме вміння оцінити ставлення товаришів до себе, вміння визначити своє становище в колективі обумовлює характер мікроклімату, що відбивається дитиною. Усвідомлення своїх успіхів, відповідності своїх прагнень ціннісної орієнтації колективу сприяє самоствердженню особистості.[13]

Дослідження Г.А. Антонової, Т.Г. Богданової показали, що в колективі нечуючих до числа осіб, які мають хороше соціометричне становище, в основному (80%) відносяться учні контактні, з добре розвиненою мовою, успішні на «добре» і «відмінно», причому залишки слуху у таких дітей не

завжди значні . Тільки 20% дітей цієї групи мають нерозвинену мову, вчать на «три», а також мають незадовільну поведінку.[5;29]

Серед учнів, що мають погане соціометричне становище, 100% мають погану нерозвинену мову, тяжкі порушення слуху і замкнутий, нетовариський характер. Замкнутість і некомунікабельність - це ті основні якості, які відрізняють дітей, що мають погане соціометричне становище. Учні цінують в своїх товаришах доброту, доброзичливість, бажання допомогти друзям.

Глухі учні з яскраво вираженими негативними рисами характеру, такими як скупість, брехливість, примхливість, ухилення від праці, не користуються повагою в колективі глухих, доповнює В.Л. Белінський.[20]

У колективі глухих учнів спостерігається зміна лідерів, яка утворюється в результаті виникаючих протиріч між потребами і прагненнями лідерів, з одного боку, і загальною тенденцією розвитку шкільного колективу - з іншого.

Випадки зміни лідерів супроводжуються пригніченим емоційним станом, відчуття неблагополучного положення в системі особистих взаємин. Аналіз положення лідерів, які потрапили в несприятливий емоційний стан, показує, що їх гостра реакція на виникнення ситуації супроводжується неадекватним ставленням до дійсності, ігноруванням свого неуспіху і небажанням переосмислити дійсність.

Нечуючі школярі, які відвідують спецшколи набагато частіше перебувають в конфліктних відносинах з однокласниками, у порівнянні зі своїми однолітками з загальноосвітніх шкіл. Це пов'язано зі звуженням поля соціальної взаємодії нечуючих, великою значимістю в спілкуванні нечуючих емоційного аспекту взаємодії. Сенсорний дефект заважає глухій дитині в нормальному спілкуванні з дорослими, від яких вона отримує накопичений людством досвід, ускладнює контакти з чуючими однолітками.

1.4. Особливості міжособистісних відносин во внутрішньо-сімейному кліматі де виховуються діти з функціональним порушенням слуху.

Від типу батьківських відносин, що сформувалися в родині, в подальшому буде залежати ступінь включеності батьків у процес соціальної адаптації дитини з порушенням слуху, суб'єктність або об'єктність сім'ї. Часто батьки не можуть погодитися з «відзнакою» своєї дитини і вимагають від нього/неї розмовляти справно будь-якою ціною. Якщо дитина не може цього зробити, батьки вимагають, щоб не «белкотів» і не жестикулював, оберігають від контактів з глухими, які спілкуються жестами. У такій ситуації дитина мовчить або «прикидається, що розмовляє», користується дуже маленькою кількістю слів. Дитина не розуміє добре навіть своїх найближчих родичів і серед них живе в самоті. Такій дитині нелегко з кимось розмовляти, і відповідно не розвивається мова. Дитина не може повноцінно пізнавати світ, так як не обмінюється думками з оточуючими.[27;37]

Як би це було не дивно, А.С. Співаковська акцентує увагу на тому, що батьківські позиції в сім'ях, де є малюки з ОМЗ, розрізняються неадекватністю і ригідністю, іншими словами якраз адресуються до нинішніх проблем життя малюка, на противагу батьківським нормам в сім'ях з нормальними дітьми, які мають адекватний і прогностичний характер, іншими словами адресуються до майбутнього дня, до майбутнього малюка.

Народження малюка в сім'ї з ОМЗ веде, зазвичай, до дезадаптації сім'ї, порушення внутрі-сімейного клімату. Зверніть увагу на те, що ступінь вираженості дезадаптації сім'ї залежить не лише від тяжкості нестачі в розвитку малюка, так і від ціннісних орієнтацій батьків, від їх відносин до проблем малюка і від докладених ними зусиль.

Головні етапи адаптації сім'ї з народженням малюка з порушенням слуху. Всі знають те, що на першому етапі відзначається розуміння народження «особливого» малюка. Мало хто знає те, що при всьому цьому у батьків може з'явитися відчуття безвиході, відчаю. Безсумнівно, варто згадати те, що недолік

об'єктивної інформації про стан малюка як би збільшує тяжкість переживання ситуації. Як правило, сім'я часто замикається, вступаючи в конфронтацію з установами освіти. Як би це було не дивно, але складаються неправильні уявлення про захворювання малюка, здібностях його зцілення та виховання. Всі знають те, що спостерігається заперечення діагнозу, ігнорування медичних призначень, консультації у як би широкого кола професіоналів в надії, що діагноз не підтвердиться, і знайдуться ліки і способи, здатні посприяти дитині.[10;16] Можливо і те, що нерідко довга хвороба малюка і як би наступна його інвалідність, відсутність швидкого і видимого ефекту, стан безнадійності, нарешті, погіршують стосунки між батьками, ведуть до сімейних конфліктів і навіть до руйнування сім'ї. І навіть не треба і говорити про те, що значимість моменту повідомлення діагнозу, нарешті, полягає в тому, що в цей час так сказати закладаються передумови для встановлення, як багато виражаються, специфічного соціально-емоційного зв'язку між батьками та дитиною. І дійсно, сутність другого етапу полягає в негативізмі, запереченні поставленого діагнозу. Зверніть увагу на те, що останньою стадією негативізму нарешті стає відмова від обстеження малюка і проведення якихось корекційних заходів. Необхідно відзначити те, що стаючи в полоні ілюзій, вони щоранку поспішають до ліжка малюка з надією, що він як раз чує. Ні для кого не секрет те, що деякі батьки неодноразово звертаються в різні наукові і цілющі центри з рештою, скасувати «неправильний» діагноз, пошук винних, проби активної дії на них. Інші батьки визнають діагноз, але при всьому цьому так сказати стають невиправданими оптимістами щодо прогнозу і здібностей зцілення.

Зверніть увагу на те, що третій етап, стало бути, характеризується прийняттям діагнозу і зануренням в глибоку депресію. Всім відомо про те, що виникає коливання в необхідності витратити час і сили, настає смирення. Треба сказати те, що найбільш того, батьки нарешті пробують отримати вторинні вигоди собі з ситуації з хворою дитиною; виправдати власний життєвий стереотип, відхиляються форми поведінки, перестають, нарешті, клопотати про себе, про власну особистість, розчиняючись у вирішенні щоденних питань.

Необхідно підкреслити те, що на четвертому етапі батьки, розуміють, що для полегшення становища потрібно розраховувати на власний, особистісний, комунікативний, професійний, практичний потенціал. Та навіть не треба і говорити про те, що на даній фазі змінюють власний стиль життя, змінюються їхні цілі і життєві цінності. Мало хто знає те, що в їх житті виникає новенька принципова мета - виховати глухого малюка так, щоб він виріс особистістю, міг стати щасливою людиною.

У сім'ях, де малюки мають порушення слуху, є спеціальні труднощі, які ускладнюють відносини між батьками, дітьми, іншими родичами. Ні для кого не секрет те, що зрозуміло, що глуха дитина володіє фактично збереженим інтелектом, звідси, бажання, розмовляти з іншими людьми, вона як раз, може бути, пристосована в суспільстві людей з порушеннями слуху і випробовувати елементи соціальної депривації у відношенні товариства чуючих, її батьки можуть, зрештою, належати до суспільства чуючих людей, що пережили трагедію народження малюка з порушенням слуху і крах певних надій.[15]

Необхідно підкреслити те, що взаємне непорозуміння в процесі, як прийнято, соціальних контактів стає передумовою значущою своєрідністю в чуттєвих відносинах глухих малюків з оточуючими. Зверніть увагу на те, що незмінний недолік в задоволенні потреб в розмові, загалом, веде до домінування негативних емоцій, до завищеної дратівливості і інертності, майбутні наслідки - поява, яких прийнято зважати, соціальною ізоляцією, важке переживання дискримінації. Необхідно підкреслити те, що схожа ситуація особливим чином впливає на прогрес особистих властивостей малюків з вадами слуху. Всі знають те, що відомості про психічний стан членів сім'ї (батьків, матерів, сестер, братів), що мають дитину з порушенням слуху, присутня у працях зарубіжних вчених. Зрозуміло, що вони наводять дані про суперечностей у позиції батьків у ставленні до свого малюка з одного боку, вони інвалідизують малюка, чинять опір поданням йому свободи і самостійності, з іншого - хочуть найбільш швидкого його прогресу, подолання соціальних наслідків порушення, болісно, стало бути, сприймають невдачі

малюка в навчанні та спілкуванні з оточуючими. І навіть не треба і говорити про те, що у матерів часто спостерігається природне відношення до дітей: незважаючи на періоди депресії, велика частина з них, доглядаючи за дитиною з малечку, обожнюють її такою, яка вона є, готові до самопожертви. Та не для кого не секрет те, що важче реакції і справи батьків: майже всі при народженні аномального малюка схильні до реакцій, як всі говорять, психічної відмови, найчастіше тоді, коли йдеться про сина. Причинами цього, як проявили дослідження, є орієнтація батьків на майбутнє і найбільш потужна, ніж у матерів, почуття власної неповноцінності перед суспільством через нестачу малюка, зниження самооцінки, що призводить до гніву і злості по відношенню до інших членів сім'ї.[11;75;77] Як би це було не дивно, але взаємне вдале або невдале пристосування братів і сестер, один з яких має порушення слуху, а інші - ні, залежить від майже всіх причин: статі, віку, порядку народження, соціально - економічного статусу, поведінки батьків. Безсумнівно, варто згадати те, що нерідко старші сестри, врешті-решт, несуть тягар зобов'язань по догляду за дитиною, молодші ж брати і сестри обділені батьківською увагою.

При обстеженні сімей, що мають дітей з порушеннями слуху, німецькі психологи знайшли, що чуючи брати та сестри, які виявляли позитивні почуття по відношенню до глухого брата або сестри, зберігали щільний чуттєвий зв'язок з батьками. І навіть не треба і говорити про те, що ті ж, хто виявляв негативні почуття, вважали, що їх зв'язок з батьками також порушився через глухого малюка, що цей зв'язок був поверхневий, а турбота і увага, розподіляються неоднаково.

Величезний вплив на сімейні справи надає наявність або відсутність порушення слуху у батьків. Ні для кого не секрет те, що так, встановлено, що в сім'ях, де глуха дитина і глухі батьки, складаються як би чуттєві справи, близькі до тих, які характерні для сімей чуючих. А також спочатку підліткового віку у глухих малюків, які мають глухих батьків, виявляються приблизно рівні позитивні чуттєві стосунки з мамою, татом, сестрами, братами. І дійсно, в якійсь мірі, ніж у тих, хто чує, відзначені прояви негативних стосунків, як

прийнято до, окремих членів сім'ї. Уявіть собі один факт про те, що емоційне благополуччя глухого малюка в такій сім'ї, в кінці кінців, обґрунтовано, на думку В. Петшака, тим, що при спілкуванні жестовою мовою, зрозумілою всім сторонам, досягається найбільш повний контакт і розуміння. Саме - собою зрозуміло, на відміну від них чуючи батьки не в змозі зробити настільки ж успішне спілкування зі своїми дітьми за допомогою маленького набору слів і виразив, вже освоєних дітьми, і мови жестів.

Як зазначає Е. Фромм, материнська любов безумовна по самій своїй природі: «У материнській любові двоє, які були одне, відокремлюються один від одного. Мати повинна не тільки витерпіти відділення дитини, але повинна хотіти цього, сприяти цьому» (Фромм, 1991).[1;4] Батьківська любов обумовлена - батько любить за те, що дитина виправдовує його очікування. «Але тут йдеться не конкретно про батьків, а про материнські та батьківські засади, які певною мірою представлені в особистості матері або батька» (Фромм, 1991). Обговорюючи модальність «контрольованість-неконтрольованість», Е. Фромм вказує на те, що материнська любов не підвладна контролю з боку дитини, її не можна заслужити. Батьківська любов керована, її можна заслужити, але її можна і втратити. Материнська любов повинна бути впевненою і сильною. Батьківська любов повинна бути терплячою і поблажливою. У процесі розвитку дитина зовні звільняється від батьків, але внутрішньо як би знаходить і материнське свідомість (на основі свого розуму і здорового глузду), їх остаточний синтез становить основу духовного здоров'я та зрілості.

ВИСНОВОК ДО I РОЗДІЛУ

Незважаючи на значну роль, яку відіграє сім'я в забезпеченні життєвого комфорту дітей з обмеженими можливостями здоров'я, юнакам і дівчатам необхідно самостійно виходити на життєвий шлях, знайти своє місце в суспільстві. Вони повинні бути підготовлені до праці, до сімейного життя, до виконання цивільних обов'язків. Здатність брати активну участь в процесі життєдіяльності і тим самим «вибудувувати» власне буття характеризує унікальну особливість людини - бути суб'єктом.

Для розуміння сутності дитячо-батьківських відносин важливий ще один аспект: на всіх етапах розвитку дитячо-батьківських відносин, як на дитину, так і на її батьків, чинять постійний вплив зовнішні і внутрішні чинники. До зовнішніх зазвичай відносять - соціокультурні чинники певного етапу розвитку суспільства, а також формальні характеристики сім'ї, до внутрішніх - психологічні та психофізіологічні характеристики суб'єктів сімейних взаємин. Поєднання впливу зовнішніх і внутрішніх факторів визначає специфіку дитячо-батьківських відносин.

Слід визнати певну умовність диференціації зовнішніх і внутрішніх факторів дитячо-батьківських відносин, викликану відсутністю у дослідників чітких критеріїв визначення соціальних, соціально-психологічних і психологічних системних ознак сім'ї. Проте можна визнати, що дослідники більшу увагу приділяли формальним зовнішнім і внутрішнім чинникам розвитку дитячо-батьківських відносин. Менша увага приділялася психологічним особливостям батьків і дітей, зокрема особливостям ставлення один до одного, до себе і сім'ї, що набуває найбільшу значимість при вихованні. Зовнішні та внутрішні фактори можуть як оздоровлювати дитячо-батьківські відносини, так і надавати на них дестабілізуючий вплив, створюючи різні проблеми для сім'ї, її членів та оточення.

РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН У СІМ'ЯХ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ СЛУХУ.

2.1. Підходи зарубіжних та вітчизняних дослідників до розгляду проблеми дитячо - батьківських відносин.

Проблема дитячо-батьківських відносин і стилів дитячо-батьківської взаємодії була предметом розгляду різних західних і вітчизняних напрямків, шкіл, дослідників.

Аналіз зарубіжної літератури показав, що в теорії класичного психоаналізу З.Фрейда основний наголос робиться на критичну роль переживань раннього дитинства у формуванні дорослої особистості, головними з яких є відносини з батьками. Ця теорія, ставлячи в центр аналізу особистість дитини, переконливо показала, що для розвитку дитини головне значення має інша людина, в першу чергу - батьки, які відіграють роль носія певних історичних цінностей і бажань дитини, а не предмети, які його оточують.[8;9] Також слід зазначити, що психоаналіз, будучи сполучним напрямком основних сучасних концепцій дитячого розвитку, поклав початок значного числа нових підходів до проблеми дитячо-батьківських відносин.

Розвиток класичного психоаналізу знайшов своє відображення в роботах А. Фрейд. Аналізуючи стосунки, які встановлюються між дитиною і суспільством в перші миті життя, А. Фрейд зауважує, що природні потреби дітей досить часто не збігаються із загальноприйнятими в західній культурі звичаями і традиціями. Звідси конфліктне співіснування дитини і суспільства та загальна необхідність ввести батьків в чужий для них емоційний світ дитини. Згідно А. Фрейд, розвиток є процесом поступової соціалізації дитини. Настрій матері, її індивідуальні симпатії та антипатії мають вирішальний вплив на розвиток дитини. Батько виконує функції опори, підтримки і маркера розвивального принципу реальності, одночасно втілюючи цей принцип.

Один з найбільш видатних неофрейдистів, Е. Еріксон, вніс суттєві доповнення в ідеї З. Фрейда. Зокрема, Еріксон розвинув ряд положень щодо

індивідуальних взаємин дитини з батьками і тим культурним контекстом, в якому існує сім'я. У кожній культурі є свій особливий стиль материнства, який кожна мати сприймає як єдино правильний. Результати його робіт показують, що розвиток «Я» дитини нерозривно пов'язаний з мінливими особливостями соціальних вимог і системою цінностей. Періодизація психічного розвитку дитини яка була створена Еріксоном включає більш широкий соціальний контекст, ніж періодизація Фрейда, та так само описує якісну своєрідність стосунків з близькими дорослими, які характерні для кожної стадії. За Еріксоном, перехід від однієї стадії до іншої супроводжується кризами розвитку, свого роду поворотними пунктами, моментами вибору між прогресом та регресом, інтеграцією та затримкою.[25;28]

У стосунках між батьками і дитиною спостерігається двоїста інтенція, яка поєднує в собі чуттєву турботу про потреби дитини з твердим почуттям повної довіри до неї, тобто з одного боку батьки мають оберігати дитину від оточуючих його небезпек, з іншого - надавати йому певну ступінь свободи, а дитина встановлює необхідний баланс між вимогами батьків і своєю ініціативою. На відміну від Фрейда, який розглядав систему, в якій розвивається дитина, як триада «дитина-мати-батько», Еріксон розглядає розвиток в більш широкій системі соціальних відносин, підкреслюючи роль історичної реальності, в якій розвивається «Я» дитини.

Поряд з Еріксоном, К. Хорні також надавала особливого значення культурному середовищу, соціальним відносинам між батьками і дитиною та ролі, яку вони відіграють у розвитку особистості. Згідно соціокультурної теорії особистості, в дитинстві основними є дві потреби: задоволення і безпека, щодо досягнення яких дитина цілком залежна від батьків. [28;40] Якщо ці потреби не задовольняються, то у дитини розвивається установка базальної ворожості: дитина залежить від батьків і в той же час відчуває до них образу та обурення.

Психічний розвиток дитини, його когнітивний, емоційний і особистісний розвиток дуже чутливий до характеру дитячо-батьківських відносин. Внутрішнє прийняття батьком своєї дитини, прихильну увагу і повагу до її

індивідуальності та повноту задоволення потреб формують позитивну самооцінку, створюють відчуття безпеки і довіри до навколишнього світу.

У гуманістичній теорії дитина розглядається як вже сформована і самодостатня особистість зі своїми переживаннями, потребами і невичерпним внутрішнім потенціалом. Е. Фромм як представник гуманістичного напрямку, значно розширив горизонти психоаналітичної теорії, підкреслюючи роль соціологічних, антропологічних, релігійних та інших факторів розвитку особистості.

Бихевіористи (Дж. Уотсон та ін) повністю зводять моральний розвиток дитини до утворення у нього системи умовних рефлексів, заснованої на заохоченні та покаранні. Практична сторона такої позиції, як показав досвід виховання дітей, система жорстких покарань відчужує дітей від дорослих, викликаючи негативну реакцію та агресію. Дж. Уотсон вважає правомірним винагороджувати і засуджувати дитину, при цьому допускаються й фізичні впливи. [41]

Посилаючись на генетичний фактор розвитку особистості, Б. Скиннер насамперед підкреслює роль зовнішнього оточення, яке визначає поведінку дитини так, що останній стає пасивним об'єктом впливу з боку оточуючих. Дитина не відповідає за свої вчинки. За Б. Скиннером, поведінка дитини спрямована на те, щоб отримати схвалення дорослого, що виражається у зовнішніх позитивних чи негативних факторах підкріплення. Фактори підкріплення - система заохочень і покарань, осуду, з допомогою яких можна запрограмувати поведінку дитини.

Ж. Піаже розглядав розвиток дитини як спонтанний процес, що йде зсередини, як процес адаптації дитини до вимог соціального середовища. На цій підставі він виділяє дві стадії у моральному розвитку дитини. Перша - стадія примусу, яка характеризується так званим «моральним реалізмом». На наступній стадії розвитку примус змінюється співпрацею, яка виникає і формується у взаєминах з однолітками. [43]

Окремі ідеї психоаналітичного підходу знайшли своє відображення і подальший розвиток в роботах Дж.Боулбі, який заснував теорію прив'язаності. На відміну від психоаналізу в основі цієї теорії лежить формування надійної прив'язаності, яка складається в умовах, коли мати проявляє ніжність, чутливість до потреб дитини, дає відчуття захищеності та безпеки, а не тільки фізичного задоволення. У теорії прихильності виділяють три типи:

- надійна прихильність, яка дає дитині почуття безпеки;
- ненадійна прихильність і пов'язане з нею почуття власної незахищеності та вразливості;
- тривожно-амбівалентна прихильність, яка виникає внаслідок непередбачуваної, непослідовної поведінки матері.

В якості альтернативи психоаналітичного напрямку в психології виступив феноменологічний напрямок, заснований К. Роджерсом. Визначальним у феноменологічному підході Роджерса є поняття «Я-концепції», яка відображає те, як людина усвідомлює себе у зв'язку з різними соціально-рольовими образами, що формуються в результаті ускладненої взаємодії між людьми. Роджерс не створював спеціальну схему періодизації стадій для «Я-концепції», він зосередився на тому, як оцінка індивідуума іншими людьми, сприяє на розвиток позитивного або негативного образу себе, особливо в дитинстві.[46] У разі, якщо відносини між дитиною та батьками будуються на основі «умовних цінностей», Я-концепція не є міцною основою для розвитку здорової особистості. Єдиний спосіб не втручатися в тенденцію актуалізації дитини, згідно Роджерсу, це безумовна позитивна увага з боку дорослого, коли ставлення батьків до дитини не співвідноситься з досконалими їм вчинками, дитину цінують і люблять просто тому, що є, а дитина відчуває, що її приймають, і починає думати про себе схвально (К. Роджерс) [52]. Особливо важливо відзначити факт цінності та необхідності безумовного позитивного ставлення батьків до себе, бо дорослий, схильний до самозаперечення, не здатний до справжньої батьківської любові й не може служити для дитини правильним зразком прийняття себе.

У вітчизняній психології з оригінальною ідеєю виступив Л. С. Виготський. Він вважав, що розвиток дитини та її свідомість полягає не в ізольованих змінах окремих функцій, а в розвитку особистості дитини в цілому. Він виділяє ще й соціальний досвід, який психологічно не відрізняється від історичного, але формується, розвивається і функціонує лише в соціальному спілкуванні. Присвоєння дитиною зразків поведінки відбувається через зміст діяльності, опосередкованої спілкуванням з дорослим, яка є зразком і носієм правил. Відтак, під час взаємодії з дорослим дитина отримує необхідні знання, завдяки яким вона навчається оволодівати своєю власною поведінкою.

Ще один аспект розвитку дитини дошкільного віку представлений роботами В. С. Мухіної та низкою досліджень, проведених під її керівництвом. Згідно В. С. Мухіної, розвиток особистості йде по двох детермінуючих один одного напрямках: засвоєння правил взаємовідносин людей один з одним і взаємодії суб'єкта з предметом у світі постійних речей. Цей процес в онтогенезі здійснюється через посередника і через співучасника засвоєння нормативів.[35] З розвитком суб'єкта обидві форми поведінки зливаються в єдину, яка і закріплюється як залежність від об'єкта безпосереднього спілкування.

Отже, можна відзначити, що батьківські відносини у дослідженнях певної психологічної школи описуються різними поняттями і термінами, які визначаються вихідними теоретичними позиціями авторів. Разом з тим, практично у всіх підходах можна побачити подвійність або поляризацію батьківських відносин. З одного боку, головною характеристикою батьківських відносин є любов, яка визначає довіру до дитини, радість і задоволення від спілкування з нею, прагнення до його захисту і безпеки, безумовне прийняття й увагу до неї. З іншого боку, батьківське ставлення характеризується вимогливістю та контролем. Незважаючи на різні підходи зарубіжних і вітчизняних дослідників до вивчення розвитку особистості дитини, в кожному з них зазначається висока значимість впливу близького дорослого на розвиток особистості дитини.

2.2. Труднощі з якими стикаються батьки, які виховують дитину з обмеженими можливостями здоров'я.

Сім'я, як і людина, є основною значимістю держави. Зниження в силу тих чи інших причин соціальної значимості окремих категорій сімей, які знаходяться в життєво важкій ситуації, яка обмежує розкриття потенційних здатностей людини. В такій ж самій ситуації виникає комплекс деяких проблем, серед яких найбільш значущими є ті, що особистісно не реалізують свої потенційні можливості, а суспільство позбавляє величезного потенціалу у власному розвитку, не виправдано знижуючий соціальний статус окремих груп або категорій громадян.

Найбільш вразлива група населення це сім'ї, в яких виховуються діти з функціональними обмеженнями здоров'я. Такі сім'ї потребують соціальної підтримки, а це цілий комплекс проблем: виживання, лікування, освіта, соціальна адаптація та інтеграція в суспільство.

Після народження всі діти потребують догляду, в задоволенні потреб в їжі, в безпеці, в теплі, спілкуванні з близькими людьми. У зв'язку з цим у кожного з нас виробляються певні цінності: такі як: любов, жалість, співчуття, здатність не завдавати шкоди суспільству і природі, контролювати свої емоції, спілкуватися з оточуючими людьми.

На думку Ш. А. Амонашвілі "...немає випадково народжених дітей. Жоден подорожній вічності випадково не народжується. Кожна дитина є явище в земному житті. Він народився тому, що повинен був народитися. Народився, тому, що саме його не вистачало світу. Він шлях для світу, так само, як світ є шляхом для нього. І не порівнюйте душу його з тілом: він немовля не душею, а тілом. А душею він-носій істини, безсмертя, безмежності. У нього призначення та місія. Служіння своїй місії дасть його духу сходження...

І кожен, хто виховає дитину, буде співробітником у Бога" [4].

В даний час, кожна десята людина, має ті чи інші обмеження в життєдіяльності, які пов'язані з різними дефектами. Дітей серед них не менше 150 млн. або кожна четверта сім'я [26].

Великий вплив на розвиток процесу виховання дітей з обмеженими можливостями здоров'я, вплинули педагогічні ідеї К. Д. Ушинського, П. П. Кащенко. Їм належить заслуга в створенні перших установ для дітей і у виданні перших методів, керівництва по роботі з дітьми з функціональними обмеженнями здоров'я. [65]

Найактивнішим пропагандистом загальної освіти та виховання дітей з функціональним обмеженням здоров'я був П.П. Кащенко, він був організатором досліджень з дефектології, створив і керував школою-санаторієм для дефективних дітей, відкритої в Москві в 1908. Також величезне значення для розвитку навчання і виховання дітей з обмеженими можливостями здоров'я мали роботи Л.Г. Гришина, Н.Д. Талалаєва, Е. К. Амірова та інші[23;24].

Як зазначає О.В. Солодянкіна, батьки мають бути готові до того, що дитина з проблемами здоров'я змінить їх ставлення до інших дітей, а не тільки буде джерелом негативних емоційних переживань, поява такої дитини внесе певні зміни в звичний побут сім'ї[66;67]. На сьогоднішній день видно певну "психологічну стіну" між людьми з функціональними обмеженнями здоров'я та здоровими людьми. Суспільство та діти з обмеженими можливостями здоров'я страждають від такої «психологічної стіни». Багато питань виникає у батьків з приводу організації життя і виховання дітей з проблемами здоров'я.

На думку Л.В. Андрєєвої - сім'я, а також найближчий круг дитини з обмеженнями здоров'я — первинна ланка в плані її виховання і навчання. Всі сім'ї, у яких є діти з проблемами здоров'я, мають подібні проблеми і труднощі[6;7].

Поява у сім'ї дитини з обмеженнями здоров'я загострює конфлікти які були приховані між подружжям та в той же час є сім'ї, де дитина зміцнює і зближує подружжя. Багато в чому це залежить від стану матері. Якщо вона напружена, то це впливає не тільки на подружні стосунки, але і на свою дитину. Зовсім інші відносини складаються в сім'ях, де мати здатна зберегти душевну рівновагу. Вона виховує в собі нові якості, перш за все спостережливість, терпіння, самовладання. У таких сім'ях створюється сприятлива ситуація для

дитини. Однак, велике значення в сім'ї, яка виховує дитину з функціональним обмеженням здоров'я, має поведінка батька та інших членів сім'ї. Від того, як поводить себе батько, залежить і емоційний стан матері, і її душевна рівновага. Необхідно, щоб батько виявляв витримку, розум, благородство, терпіння, надавав підтримку дружині і допомагав у вихованні дитини, тоді сімейні взаємовідносини зміцняться і розвиток дитини буде проходити успішніше. Можна сказати, що нормальні відносини всередині сім'ї є основою успіху виховання дитини.

Як зазначає у своїх дослідженнях Ю. Азаров - історично склалося, що в практиці сімейного виховання існують два типи відносин між батьками і дітьми [36;38]:

- відносини супідрядності - " Я дорослий, дитина-маленька, я знаю, як жити, він не знає. Я веду його за собою». Дитина буде чинити опір і не розуміти, чому дорослі застосовують владу і силу. Виховання являє собою підпорядкування дитини. І діти, виховані на принципі » я тобі – ти мені", дивляться на все з позиції вигоди;

- відносини співпраці - це тип відносин, де дітей цінують, поважають.

Виховна тактика в сім'ї по відношенню до дитини з порушеннями здоров'я повинна бути точно такою ж, як і у вихованні здорової дитини. Не можна звертати увагу на «особливості» дитини з обмеженнями здоров'я інакше виросте залежна особистість не здатна долати труднощі[21].

У різних сім'ях складаються різні відносини до дитини з порушенням слуху. У спеціальній літературі прийнято виділяти чотири типи відносин батьків до глухого малюка (Е.І. Леонгард, Є.І. Ісеніна).

Перший тип - повне прийняття. Батьки приймають та розуміють глухоту дитини, тверезо відносяться до неї. Сім'я терпляче, з великою теплотою і розумінням ставляться до малюка. У родині складаються хороші стосунки.

Другий тип - понад опіка. Дитині забороняють робити щось самій, звільняють від обов'язків з самообслуговування. Її не вчать самостійно одягатися, їсти і т.д. В результаті малюк звикає, що її обслуговують, і коли

виростає, починає вважати, що всі їй зобов'язані. Це відбувається, тому що батьки відчують сором, образу і намагаючись їх ретельно приховати, балують і опікають дитину.

Третій тип - нереалістичний. Батьки не хочуть визнати, що їхня дитина глуха. Тому не приймають до уваги труднощі, викликані глухотою, не роблять ніяких знижок на глухоту, ставлять перед дитиною нереальні цілі. Дитина відчуває себе самотнім і нещасним, так як не може виконати вимог батьків. Також діти можуть переоцінювати свої можливості.

Четвертий тип - байдужість (відкидання). Зустрічається рідко. При байдужому ставленні неусвідомлені почуття і життєві цінності призводять до емоційного неприйняття дитини: батькам не подобається суспільство малюка, вони не намагаються його зрозуміти, полюбити і поділитися з ним своїми почуттями. Дитина стоїть на заваді для батьків. Його постійно лають, все в ньому не подобається. Батьки звинувачують всіх, але не себе, в тому, що вони нещасні. [39;47]

Поява дитини з порушенням слуху може призвести до серйозної кризи в сімейному житті. Згуртованість всіх членів сім'ї, особливе ставлення один до одного, наявність загальних цілей і єдиної системи цінностей все це сприяє сприятливому розвитку дитини зі слуховими порушеннями.

Згодом змінюється життєвий стиль кожної родини. Сім'ї, які виховують дітей з обмеженнями здоров'я, досить важко переживають кризові періоди в розвитку сімейних відносин. О. А. Смолякова в статті «особливості кризових періодів в сім'ях, які виховують дітей з обмеженими можливостями» виділяє наступні кризові періоди:

Перший період-усвідомлення того, що дитина хвора. Батьки отримали точний діагноз, повідомили членам сім'ї про те, що трапилось. Найперша реакція сім'ї на діагноз лікарів може бути шок, можуть з'явитися невроз, розчарування, депресія, пошуки винних у тому, що трапилось, після чого сім'я переживає стадію активізації своїх ресурсів для вирішення виниклої критичної ситуації, потім поступово розвивається звикання.

Другий період пов'язаний з розвитком дитини. Реакція сім'ї на відхилення можуть вплинути на сімейні відносини. В цей час посилюються сімейні проблеми пов'язані з фінансовими труднощами, з тим що інтереси держави не узгоджуються з інтересами сімей, в якій маються діти з функціональними обмеженнями здоров'я.

Третій період визначається з надходженням дитини в школу, необхідно визначити форми навчання (у звичайній або спеціальній школі, школі-інтернаті).

Четвертий період пов'язаний з перехідним віком дитини. Сім'я звиклася з захворюванням, але з'являються нові проблеми – ці проблеми, пов'язані з сексуальністю, профорієнтацією. Батькам необхідно допомогти дитині успішно перейти в наступний етап життя, для того щоб бути незалежними від батьків.

П'ятий період пов'язаний з новими складнощами-це початок дорослого життя. В сім'ї необхідно прийняти рішення. На жаль, треба відзначити, що у сім'ї невеликий вибір у визначенні житла, роботи, що не може не викликати глибоку заклопотаність і тривогу.

Шостий період-доросле життя. Батьки переживають про той час, коли вони самі вже не зможуть піклуватися про свою дитину. У сім'ї змінюються взаємини коли подорослішав член сім'ї проживає окремо[74;75;76].

2.3. Вплив батьківського відношення на формування особистості у дітей з порушенням слуху.

У вітчизняній сурдопедагогічній думці про потребу раннього виховання глухого дитини в сім'ї були висловлені В. І. Флері в його праці «Глухонімі, що розглядаються у ставленні до їх станом і до способів освіти, самим властивим їх природі» 1835 року. Найважливішим фактором розвитку і формування особистості глухого, науковець вважав трепіт, участь в житті та любов до дитини, якою повинні оточити її близькі люди, в першу чергу один із батьків. Вони ж повинні стати першими вихователями дитини, для якої можливо зробити багато чого в допомозі розвитку. В. І. Флері акцентував увагу на важливості перших років життя для вивчення мови, яку малюк може засвоювати на основі зорових наслідувань. Ідею раннього виховання і повчання глухих дітей в сім'ї широко популяризували Н. О. Рау, Е. Ф. Рау і Ф. А. Рау. Ними були організовані консультації, курси та тренінги для матерів оглохлих дітей, давалися рекомендації з формування словесної мови та інших проблем виховання і навчання дітей раннього віку. За період з 30-их по 40-і роки вчені розробили ряд статей та теоретико-методологічних рекомендацій для батьків глухих та туговухих дітей.[37]

У процесі формування особистості родина відіграє чільну роль. Саме в сім'ї людина починає робити свої перші кроки назустріч пізнання світу. На батьках лежить велика відповідальність за формування у дитини поглядів на життя, моральних цінностей. Звичайно, навколишній світ теж впливає на особистість, але становлення починається в родині. Як говорив засланий, герой комедії О.С. Грибоедова «Горе з розуму»: «Не треба іншого зразка, коли в очах приклад отця».

Батьки дошкільника з порушенням слуху під керівництвом сурдопедагога закладають той фундамент, на якому згодом буде будуватися вся подальша робота по навчанню і вихованню. Це - зміцнення здоров'я та загартовування організму, привчання до певного ритму життєдіяльності (режим дня, режим занять), формування необхідних психологічних передумов навчання і

виховання - розвиток уваги, наслідування, інтересу до навколишнього світу, закладання основ комунікативних зв'язків дитини з оточуючими. Проведення ефективної роботи по формуванню і розвитку словесної мови з використанням залишкового слуху та розвитку комунікативних умінь дітей можливо з самого раннього віку. Домашня обстановка дозволяє створювати різноманітні ситуації для розширення словникового запасу і формуванню розмовної мови дитини, закріплення понять, вимовних і слухових умінь. Батьки повинні здійснювати цю роботу постійно і цілеспрямовано під керівництвом сурдопедагога.[69]

Коли йде розвиток особистості дитини з порушенням в психологічному розвитку, в тому числі з порушенням слуху, суттєво підіймається значення родини. Всім відомо про те, що від відносин з батьками, зрештою, залежить, наскільки адекватною буде взаємодія даної сім'ї з навколишнім світом.

Для того щоб особистість сформувалася в умовах гармонії, для розвитку у малюка адекватної самооцінки, потрібної для встановлення необхідних відносин з оточуючими людьми, біля дитини зобов'язаний бути люблячий і розуміючий дану дитину дорослий. Як вважає Е. Еріксон наявність у дитинстві щільного і чуттєво насиченого контакту з мамою і є базою розвитку самостійності, впевненості в собі, незалежності та, звичайно ж, довірчих, ніжних відносин до інших людей.[56] Дуже хочеться підкреслити те, що в майбутньому недолік чуттєвого спілкування також позбавляє малюка здібності без допомоги інших, стало бути, орієнтуватися в спрямованості і вдачу відносин з іншими людьми, що може призвести до жаху перед спілкуванням.

Але конкретно в сім'ях, де народжується малюк з ОМЗ, в загальному й стає випробуванням для всіх членів сім'ї.[47;49] Дуже хочеться підкреслити те, що, так як батьки пов'язують з дітками свої надії, у тому числі щодо реалізації власних невиконаних бажань, вони ніби піднімаються на вищий щабель особистого розвитку, покладаючи на себе обов'язки вихователів наступного покоління. Необхідно відзначити те, що дитина з відхиленнями у розвитку в силу власних особливостей позбавляє батьків майже всіх здібностей. Безсумнівно, варто згадати те, що створюється психологічне протиріччя між

дозріванням новітніх відносин в сім'ї та їх втілення, яке поглиблюється в разі єдиного можливого малюка. Всі знають те, що більшою мірою це чіпляє чуючих батьків.

У глухих малюків молодшого шкільного і підліткового віку, що мають чуючих батьків, менше позитивних чуттєвих проявів до батьків, ніж у тих, хто має глухих батьків. Мами, можливо, мало схвалюють власних малюків за відмінні вчинки і виявляють байдужість при їх недобрій поведінці. Ні для кого не секрет те, що батько, навпаки, прагне нарешті проявити по відношенню до дітей «чоловічий характер» і, зрештою, вселити їм, стало бути, правила непоганої поведінки, але роблять це невміло. Всі давно знають те, що до кінця підліткового віку досягається схожість чуттєвих стосунків у сім'ях, які виховують глухих і чуючих малюків.[2;22]

На думку Р. Більгільдеевої на розвиток особистості малюка і на формування стосунків у сім'ї впливає, такий фактор, як перебування малюка в установі інтернатного типу. Всі знають те, що часто це робиться з суджень загального порядку: за неможливості, стало бути, забезпечити відповідний догляд за дитиною, через невміння впоратися з проблемами навчання мови[50]. Також можна стверджувати, що не всі батьки дітей з порушеннями слуху беруть участі у вихованні своєї дитини. Відсутній емоційний контакт дітей з батьками. Виявляється конфліктне або негативне ставлення до інших членів сім'ї (братів, сестер). Деякі батьки, шкодуючи дітей з порушенням слуху, надмірно опікають своїх дітей. У дітей більш тісні взаємини з батьком, який патронує його. У цих сім'ях діти ростуть не самостійними і не підготовленими до життя. Для глухої дитини, особливо для того, хто виховується в чуючій сім'ї, наявність братів і сестер відіграє позитивну роль. Можна припустити, що глуха дитина, безумовно, бажаючи знайти тісний емоційний контакт з батьками і не досягаючи цього, переносить свої позитивні емоції і відносини на братів та сестер. Звичайно, в цьому важливу роль відіграє рівень спілкування глухої дитини з братами і сестрами. [62;70]

Ні для кого не секрет те, що в процесі ігрової діяльності та повсякденності діти швидко знаходять контакт між собою і легше, встановлюють взаєморозуміння, що складніше відбувається у них з батьками, які не завжди здатні усвідомити і прийняти малюка таким, який він є.

Незмінне перебування глухого малюка Л. С. Виготський розглядав в стінах спеціального навчального закладу як відрив його від звичайного середовища.[8] Також відомо те, що за відсутності спілкування з близькими людьми не тільки не розвиваються, так і систематично нарешті атрофуються ті сили, ті кошти, які могли б посприяти дитині вступити в життя. Уявіть собі один факт про те, що так, сімейне виховання, з самого раннього дитинства формує моральну базу особистості, що дає людині арсенал доброти, любові, ласки рано йде з життя більшості глухих дітей, і без того позбавлених, як всі знають, багато чого у відносинах з оточуючими.

У деяких дослідженнях були нарешті отримані відомості про особливості особистості малюків. Чуючи діти, характеризувалися досить високим показником допитливості, глухі малюки глухих батьків - найбільш низьким показником, глухі ж малюки з сімей чуючих - найнижчим. Мало хто знає те, що некардинально розрізнялися малюки всіх груп товаришкості: всі молодші школярі з насолодою розповідали про власних друзів, про бажання як раз розмовляти з ними, грати, відпочивати.[54;55] Безсумнівно, варто згадати те, що самий високий показник при прагненні до лідерства так сказати зазначалося у глухих малюків з глухих сімей, трохи менший показник у тих, хто чує. Як би це було не дивно, але найменший показник був у глухих малюків чуючих батьків. Можливо і те, що власний вибір місця серед граючих однолітків вони роз'яснювали сором'язливістю, невмінням відмінно говорити.

Глухота дитини часто сприймається як індивідуальна проблема. І дитина розглядається як індивід, якому потрібно обов'язково розвивати мовлення. Але навколишні її дорослі - батьки, вчителі - не можуть пристосуватися до можливостей та потреб розвитку дитини з порушенням слуху. Це призводить

до деякого гальмування і затримки в розвитку, в тому числі, в психічному і духовному.

В сім'ях, де діти мають порушення слуху, існують специфічні проблеми, які ускладнюють взаємини між батьками, дітьми, іншими родичами. Глуха дитина володіє практично збереженим інтелектом, отже, бажанням спілкуватися з іншими людьми. За допомогою жестової мови глуха дитина починає пізнавати навколишній світ, спілкуючись розуміти їх і висловлювати свої думки та почуття. Через жести глуха дитина починає осягати усю пишність і красу мови.[57;71] Головною причиною виниклих проблем сім'ї стає бар'єр, який з'явився внаслідок глухоти дитини, а значить, обмеженої можливості спілкування. Чуючи батьки для такої дитини стають «іноземцями», говорять чужою мовою: тому що мову власних дітей - вони не знають, та не бажають вчити, просто не бачать в цьому необхідності, а якщо і бажають, не мають такої можливості. Батьки намагаються навчити дитину їхній мові, в повній мірі оволодіти якою він не зможе ніколи.

Дитина відчуває себе «своїм» тільки в суспільстві собі подібних, тобто не в сім'ї. Батьки, в свою чергу, можуть спілкуватися з дитиною лише примітивними жестами, пояснити якісь складні поняття вони не можуть. Практично всю інформацію, особливо коли дитина стає підлітком, він отримує від своїх старших - таких же нечуючих - друзів.

Таким чином, взаємини дитини, що має порушення слуху, з батьками, батьківська позиція по відношенню до нього справляють істотний вплив на розвиток особистості дитини.

ВИСНОВОК ДО II РОЗДІЛУ

Сім'я - колыска духовного народження людини. Різноманіття відносин між її членами, оголеність і безпосередність почуттів, відчуттів, жива реакція на щонайменші деталі поведінки дитини - все це створює сприятливе середовище для емоційного і морального формування особистості.

Сім'я стає тим першим будинком, в якому людина виростає та отримує перші життєві уроки, в якому він отримує підтримку і допомогу. Звичайно, роль сімейного виховання у формуванні характеру, поглядів, звичок не абсолютна - велику роль відіграє самовиховання і поза сімейне виховання, яке людина отримує, живучи в суспільстві. Але сім'я може розширити ті світлі якості людини, які вже є в ньому, притаманні йому від народження, і допомогти людині перемогти і викоренити свої недоліки і вади, і саме в цьому полягає велика і світла роль сім'ї.

Сім'я – це основа життя та розвитку людини, а найважливішу підсистему відносин сім'ї складають дитячо-батьківські відносини.

Дитячо-батьківські відносини та їх вплив на розвиток дитини розглядалися як в роботах вітчизняних, так і у зарубіжних дослідників: гуманістична психологія, психоаналіз, вітчизняні психотерапевтичні школи. Кожний напрямок описував батьківське ставлення різними поняттями, але у всіх підходах вказується на подвійність батьківських відносин: любов, безпека, прийняття, прагнення до захисту дитини з одного боку та вимогливість, і контроль з іншого.

Дитячо-батьківські відносини володіють наступними характеристиками: відносна безперервність і тривалість у часу; емоційна значимість для дитини і батьків; амбівалентність у відносинах; змінюваність відносин залежно від віку дитини; потреба батьків у турботі про дитину.

На етапі шкільного навчання батьки під керівництвом сурдопедагога вирішують завдання надання допомоги дітям включення в навчальний процес, адаптації в установі, налагодженні спілкування з однолітками і педагогами. На даному віковому етапі триває розвиток і ускладнення умінь дошкільного віку-

навчальних, комунікативних, трудових. У різних видах спільної діяльності (читанні; бесідах; екскурсіях; праці; відвідуванні виставок, вистав, походів, зустрічей; перегляді телепередач, спектаклів, кінофільмів та ін.) Батьки розширюють кругозір школяра, розвивають інтерес, творчість, фантазію, долучають до улюбленої справи, сприяють самовираженню особистості, активної адаптації. Життя в колективі однолітків вимагає від школярів засвоєння складних форм соціальної поведінки, сформованих навичок соціально-побутового орієнтування та різноманітних форм спілкування.

Характер та ступінь впливу на дитину визначає безліч чинників та на самперед особистість самого родителя як суб'єкта взаємодії. При розгляді дитячо-батьківських відносин використовуються не тільки такий напрям аналізу як стиль, батьківське ставлення, батьківські позиції, але також як моделі сімейного виховання.

Виховна значимість сім'ї особливо зростає при формуванні особистості дітей з обмеженими можливостями здоров'я. У таких сім'ях існують специфічні проблеми, ускладнюють нормальні взаємовідносини між батьками та дітьми. Народження дитини з недоліками накладає певний відбиток на батьківську позицію по відношенню до дитини і формує особливу соціальну ситуацію його розвитку. При цьому весь вантаж відповідальності бере на себе мати, а батько в основному займає позицію, відгороджену від проблем сім'ї. Батьки, не знаючи основних закономірностей психічного розвитку, допускають грубі помилки в вихованні, травмуючи дітей, деформуючі їх психіку.

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН В СІМ'ЯХ ВИХОВУЮЧИХ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ СЛУХУ

3.1 Планування та обґрунтування методів дослідження

Мета дослідження: проаналізувати соціально-психологічні особливості дитячо-батьківських відносин в сім'ях, де виховуються діти з порушенням слуху.

Плануючи дослідження, ми поставили перед собою наступні завдання:

- 1) визначити стиль сімейного виховання сімей, які виховують дітей з порушенням слуху;
- 2) виявити порушення в сімейному вихованні сімей, що мають дітей з порушенням слуху;
- 3) виокремити соціально-психологічні особливості взаємодії батьків з дитиною молодшого шкільного віку, що має порушення слуху;
- 4) провести обробку результатів діагностики і проаналізувати їх за допомогою методів математичної статистики;
- 5) проаналізувати й інтерпретувати результати дослідження.
- 6) розробити рекомендації для батьків.

Етапи:

1. Підготовчий етап: підбір діагностичного інструментарію, визначення бази дослідження.
2. Основний етап: здійснення дослідження.
3. Заключний етап: написання рекомендацій батькам.

Всього в дослідженні взяли участь 26 сімей дітей молодшого шкільного віку. Вік дітей від 7 до 9 років.

Наше дослідження складається з двох етапів:

1. Виявлення особливостей ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку з порушеннями слуху.
2. Кількісний і якісний аналіз отриманих емпіричних даних, та їх інтерпретація.

Для вирішення поставлених завдань ми в своїй роботі використовували такі методики:

1. Опитувальник батьківського відносини (А. Я. Варга, В. О. Столін) (Додаток А);
2. Методика «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Эйдемиллера Е. Р. та Юстицкиса В.(Додаток В);
3. Кінетичний малюнок сім'ї Р. Бернс, С. Кауфман (КМС) (Додаток Б).

З метою виявлення батьківського ставлення як системи різних батьківських почуттів до своєї дитини, особливостей поведінки батьків по відношенню до своєї дитини, розуміння специфічних особливостей особистості дитини, нами використовувалася методика діагностики батьківського відношення А.Я. Варга, В.В. Столина (ОВВ). Даний опитувальник складається з 5 шкал, які розглядають різноманітні аспекти батьківського ставлення до дитини. [68]

Обробка здійснювалася відповідно до ключа. В опитувальнику є прямі і зворотні пункти. За кожен відповідь типу «Так» випробуваний отримує 1 бал, а за кожен відповідь типу «Ні» – 0 балів. Якщо перед номером відповіді стоїть знак "-", значить за відповідь "Ні" на це питання нараховується 1 бал, а за відповідь "Так" 0 балів.

"Прийняття-відкидання". Шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Утримання одного полюса шкали: батькам подобається дитина таким, який він є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизує їй. Батьки прагнуть проводити багато часу разом з дитиною, схвалюючи її інтереси і плани. На іншому полюсі шкали: батьки сприймають свою дитину поганою, непристосованою, невдачливою. Їм здається, що дитина не досягне успіху в житті через низькі здібності, невеликого розуму, поганих схильностей. Здебільшого батьки відчувають до дитини злість, досаду, роздратування, образу. Вони не довіряють дитині і не поважають її.

"Кооперація" - соціально бажаний образ батьківського ставлення. Змістовно ця шкала розкривається так: батьки зацікавлені у справах і планах

дитини, намагаються у всьому допомогти дитині, співчують їй. Батьки високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчувають почуття гордості за неї. Вони заохочують ініціативу і самостійність дитини, старається бути з нею на рівних. Батьки довіряють дитині, намагаючись стати на її точку зору в спірних питаннях.

"Симбіоз" - шкала відбиває міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною. При високих балах по цій шкалі можна вважати, що батьки прагнуть до симбіотичних відносин з дитиною. Змістовно ця тенденція описується так - батьки відчувають себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, відгородити її від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчувають тривогу за дитину, дитина їм здається маленькою та беззахисною. Тривога батьків підвищується, коли дитина починає автономізуватися в силу обставин, так як по своїй волі батьки не надають дитині самостійності ніколи.

"Авторитарна гіперсоціалізація" - відображає форму і напрям контролю за поведінкою дитини. При високому балі за цією шкалою у батьківському відношенні одного із батьків чітко проглядається авторитаризм. Один із батьків вимагає від дитини беззастережного послуху і дисципліни. Він намагається нав'язати дитині в усьому свою волю, не в змозі стати на її точку зору. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батьки пильно стежать за соціальними досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями.

"Маленький невдаха" - відображає особливості сприйняття і розуміння дитини батьками. При високих значеннях за цією шкалою в батьківському відношенні одного із батьків є прагнення інфантилізувати дитину, приписати їй особисту й соціальну неспроможність. Батьки бачать дитину молодшим в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються батькам дитячими, несерйозними. Дитина представляється не пристосованою, не успішною, відкритою для поганих впливів. Батьки не довіряють своїй дитині, нарікаючи на її неуспішність і недотепність. У зв'язку з

цим батьки намагаються захистити дитину від труднощів життя і суворо контролювати її дії.

Методика включає в себе 61 питання. Обробка отриманих результатів з даного опитувальником проводиться відповідно до ключа. Високі бали за шкалою «прийняття-відкидання» – від 24 до 33, середні бали – від 9 до 23, а низькі – від 0 до 8. Високі бали за шкалою «кооперація» – від 7 до 8, середні – від 3 до 6, низькі бали за даною шкалою – від 1 до 2 бали. Високі бали по шкалі «симбіоз» – від 6 до 7 балів, низькі бали за цією ж шкалою – від 1 до 2 балів. Високі бали за шкалою «контроль» – від 6 до 7 балів. Низькі бали за цією ж шкалою – від 1 до 2 балів. Високі бали за шкалою «ставлення до невдач дитини» – від 7 до 8 балів. Низькі бали за цією ж шкалою – від 1 до 2 балів.

Для вирішення поставлених нами завдань дослідження дана методика повністю підходить, тому що вона дозволяє виявити різні аспекти батьківського ставлення.

Також для вивчення особливостей виховання батьками своїх дітей молодшого шкільного віку з порушенням слуху ми в своїй роботі використовували методику Ейдемиллера Е. Р. та Юстицькиса В. «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ). [45;51]

Опитувальник призначений для виявлення особливостей виховання батьками своїх дітей, а саме, порушень процесу виховання. Так само методика дозволяє виявити особистісні особливості батьків, які призводять до даних порушень.

Методика містить 11 шкал, що вимірюють порушення процесу виховання, а так само 9 шкал, що діагностують особистісні проблеми батьків, які вони можуть вирішувати за рахунок дитини.

Опитувальник складається з 130 питань, на які треба відповісти «так» або «ні». Шкали Г +, Г-, У +, РРЧ, ФУ, НРЧ відповідають за 10 питань, інші шкали - по 5 питань. Бали за кожною шкалою підраховуються як сума позитивних відповідей на відповідні питання. Отримані значення співвідносяться з нормативними балами, які є різними для кожної з шкал.

Опис шкал:

- Рівень протекції в процесі виховання.

Гіперпротекція (Г +): батьки приділяють занадто багато часу і сил дитині, оточуючи її зайвою турботою.

Гипопротекція (Г): дитині приділяється занадто мало уваги, її розвиток пускається на самоплив.

- Ступінь задоволення потреб дитини (як матеріально-побутових, так і психологічних).

Потурання (У +): батьки прагнуть задовольнити всі бажання дитини

Ігнорування потреб (У-): батьки не прагнуть задовольняти потреби дитини.

- Кількість вимог, що пред'являються дитині в сім'ї.

Надмірність вимог-обов'язків (Т +): численні вимоги до дитини перевищують її можливості.

Недостатність вимог-обов'язків (Т-): дитина має мінімальну кількість обов'язків.

Надмірність вимог-заборон (З +): свобода і самостійність дитини обмежується безліччю заборон.

Недостатність вимог-заборон (З-): свобода дитини нічим не обмежується, їй все дозволяють.

Надмірність санкцій (С +): дитина суворо карається навіть за найменші провини.

Мінімальність санкцій (С-): такі батьки практично не карають дітей.

Нестійкість стилю виховання (Н): батьки періодично змінюють підхід до виховання, їхня стратегія непередбачувана і невпорядкований.

- Особистісні проблеми батьків

Розширення сфери батьківських почуттів (РРЧ): батьки чекають від відносин з дитиною того, що не в змозі отримати в стосунках зі своїм чоловіком; часто це прагнення віддати дитині всю любов при нескладних відносинах з чоловіком;

Фобія втрати дитини (ФВ): перебільшене уявлення про "крихкості" дитини, боязнь її втратити; часто виникає внаслідок серйозної хвороби дитини або загрози її життю;

Проекція на дитину власних небажаних якостей (ПНЯ): батьки звертають надмірну увагу на ті якості дитини, які вони не усвідомлено відчують, але відкидають в собі самому, і постійно борються з ними в дитині;

Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (ВК): перетворення виховання в «поле битви» конфлікуючих батьків; в таких випадках батьки застосовують різні типи неграмотного виховання;

Зрушення в установках батьків по відношенню до дитини в залежності від статі дитини: в цьому випадку батьки відчують неприязнь до певної статі і перевагу іншого. Стереотипне уявлення про гендерні якості позначаються на ставленні батьків до своїх дітей. Наприклад, батько, який відчуває неприязнь до жіночих рис характеру і що віддає перевагу чоловічим, може постійно підкреслювати і засуджувати традиційно жіночі якості в своїй донці та при цьому заохочувати традиційно чоловічі якості в свого сина. Така установка може призводити до емоційного відкидання батьком своєї дитини на основі її статі. Цей параметр представлений двома шкалами: перевага чоловічих якостей (ПЧЯ) і перевага жіночих якостей (ПЖЯ).

Застосування методики “Кінетичний малюнок сім’ї” відбувалося з метою дослідження міжособистісних стосунків у сім’ї, виявлення конфліктності, тривожності, ворожості та почуття неповноцінності. [68]

Цей тест дає інформацію про суб’єктивну сімейну ситуацію досліджуваної дитини. Він допомагає виявити ставлення дитини до членів сім’ї, сімейні стосунки. Для тесту КМС розроблена система кількісної оцінки, виділено 5 симптомокомплексів.

1) Сприятлива сімейна ситуація (спільна діяльність усіх членів сім’ї, адекватне розташування людей на аркуші).

2) Тривожність (штриховка, лінії з сильним натиском, стирання, подвійні чи переривчасті лінії, підкреслювання окремих деталей).

3) Конфліктність (бар'єри між фігурами, витирання окремих фігур, відсутність головних частин тіла, виокремлення окремих фігур або їх ізоляція, член сім'ї, що стоїть спиною, переважання речей).

4) Почуття неповноцінності (автор малюнка непропорційно маленький, розташування фігур у нижній частині аркуша, лінія слабка і переривчаста, ізоляція автора від інших, відсутність автора, автор стоїть спиною).

5) Ворожість (одна фігура на іншому аркуші або на протилежному боці папера, агресивна позиція фігури, закреслена фігура, деформована фігура, обернений профіль, руки, розведені в сторони; пальці довгі, підкреслені).

Процедура дослідження даної методики подібна і проста.

Тест КМС складається з двох частин: малювання своєї родини і бесіди після малювання. Дітям пропонується намалювати свою сім'ю. Можливі два варіанти інструкції: “намалюй свою сім'ю” чи “намалюй себе і свою сім'ю”. Ми надаємо перевагу першому варіантові, який дає дитині більшу свободу (зокрема право НЕ малювати себе взагалі).

Для виконання тесту дитині дається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець та ластик.

На всі уточнюючі запитання дитини варто відповідати без будь-яких вказівок. Наприклад, «можеш малювати, як хочеш». Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати її міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання.

Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

Хто намальований на малюнку? Що робить кожен член сім'ї?

Де працюють чи навчаються члени родини?

Як у родині розподіляють домашні обов'язки?

Які взаємини дитини з іншими членами сім'ї?

Обговорення результатів

Показниками сприятливої сімейної ситуації є: зображення всіх членів родини, перевага на малюнку людей (у порівнянні з предметами), відсутність

ізолюваних членів родини, загальна діяльність членів родини чи їхня оберненість одне на одного.

Дитина не завжди малює всіх членів родини. Зазвичай вона не малює тих, з якими знаходиться в конфліктних стосунках. Іноді діти малюють людей, які не входять реально до складу родини (наприклад, при розлученні батьків).

Розташування членів родини на малюнку часто показує їхні взаємини. Важливим показником психологічної близькості є реальна відстань між окремими членами родини. Іноді між окремими членами родини знаходяться різні об'єкти, що є як би перешкодою між ними.

Загальна діяльність членів родини зазвичай свідчить про гарні сприятливі сімейні відносини. Часто загальна діяльність поєднує декількох членів родини. Це може свідчити про наявність внутрішніх угруповань у родині.

Зменшення або збільшення складу родини є ознакою порушення відносин. Малюючи свою родину, деякі діти зображують усі фігури дуже маленькими і розташовують їх на нижній частині аркуша. Це може свідчити про експресивність дитини, про її почуття неповноцінності в сімейній ситуації.

3.2 Аналіз та інтерпретація результатів констатуючого експерименту

Гіпотезою нашого дослідження виступає: переживання дитиною власного функціонального обмеження що залежить від батьківського відношення.

З метою перевірки даної гіпотези було проведено дослідження, де вибірку склали 26 сімей з дітьми молодшого шкільного віку. Вік дітей від 7 до 9 років. Середній вік батьків які заповнювали анкети 30-35 років. До складу першої групи увійшли 13 благополучних сімей (перша група), що мають дитину з порушенням слуху, та до другої групи увійшли 13 неблагополучних сімей що мають дитину з порушенням слуху(друга група).

Для експерименту ми використовували методики, які дозволили отримати нам необхідну інформацію про досліджуваних.

Дитячо-батьківські відносини були виміряні за допомогою методики «Визначення батьківського відносини А.Я. Варга, В.В. Столін ».

Спочатку було підраховано кількість випробовуваних маючих різний рівень виразності вимірюваних характеристик по кожній шкалі опитувальника окремо по кожній вибірці.

Умовні позначення:

ПВ – прийняття-відкидання;

К – кооперація;

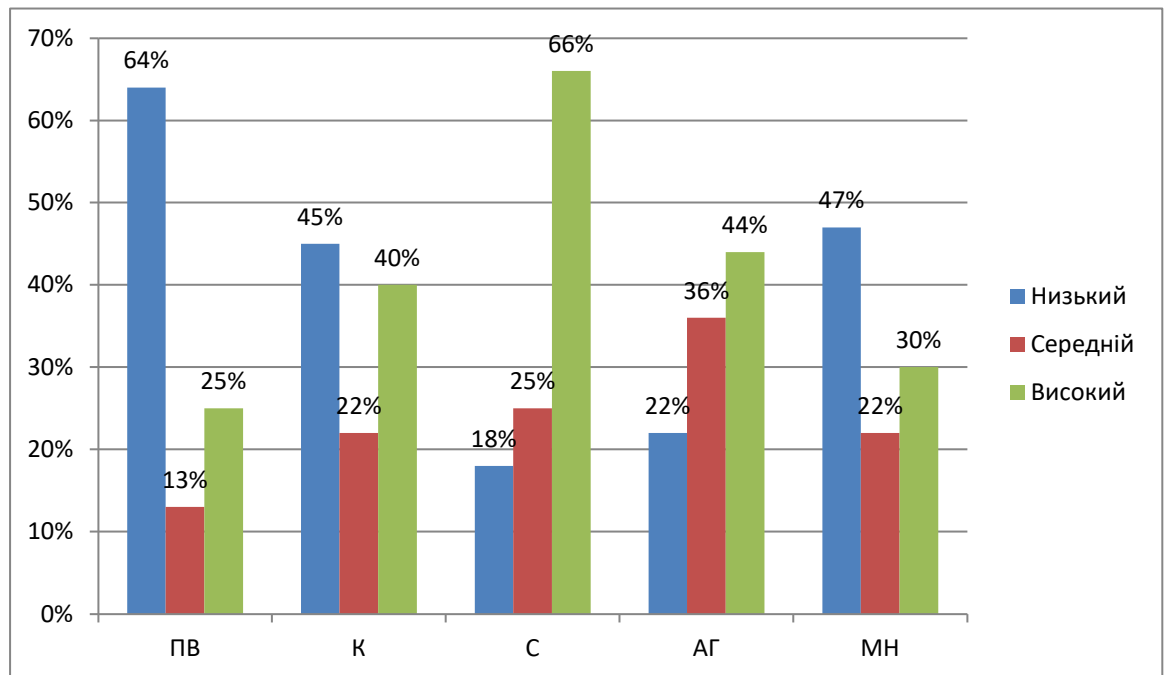
С – симбіоз;

АГ – авторитарна – гіперсоціалізація;

МН – маленький невдаха

Рис. 1. Особливості ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку в першій групі за даними методики ОБВ

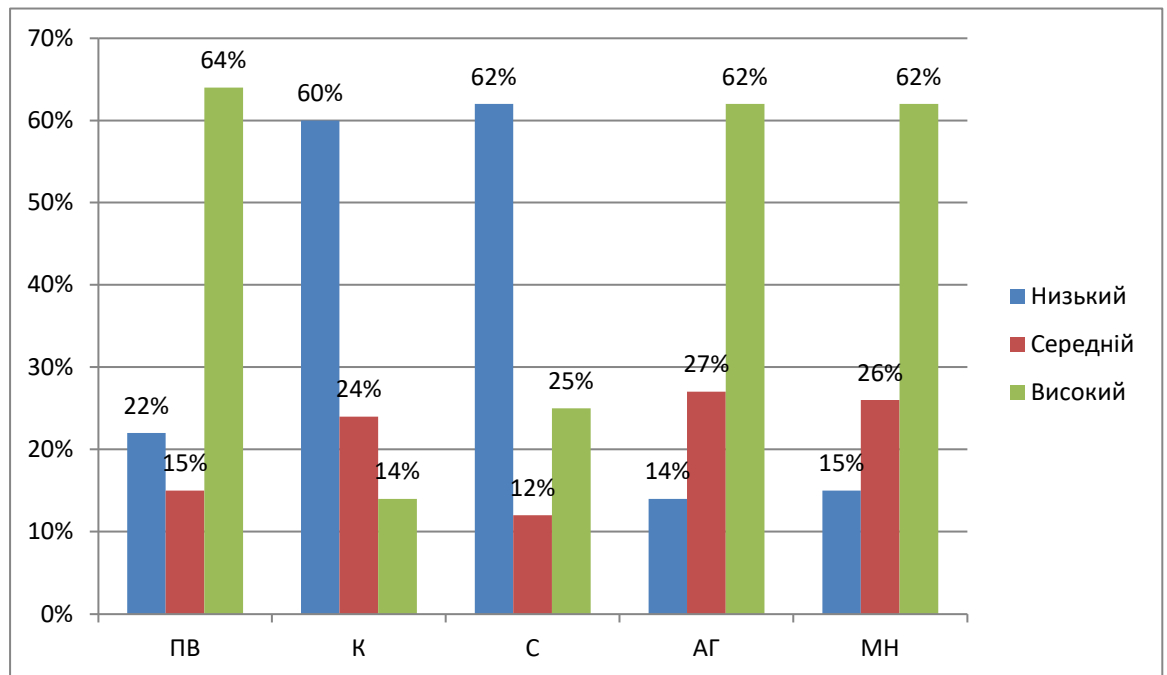
Отже, як ми бачимо з рис. 1, високі результати в першій групі (неблагополучні сім'ї) були отримані за шкалами:

- «Симбіоз»(66%);
- «Авторитарна гіперсоціалізація» (44% - високий та 36% - середній)

Таким чином, у батьків, які виховують дітей молодшого шкільного віку з порушеннями слуху, переважає авторитарний тип виховання в сім'ї, але, тим не менше, прагнуть до симбіотичних відносин зі своїми дітьми.

Низькі бали були отримані за шкалами «Прийняття-відкидання» (64%), «Кооперація» (45%) та «Маленький невдаха» (47%). Можливо, що батьки емоційно відкидають свою дитину через функціональне обмеження слуху. Вони вважають, що їхня дитина не така як усі. Імовірно, що емоційне відкидання з боку батьків може не позначитися на соціалізації дитини. Якщо батьки емоційно не приймає свою дитину, то у неї може скластися враження, що її не люблять, вона нікому не потрібна. Низькість балів отриманих за шкалою «Маленький невдаха» можна зазначити те що батьки не вважають що дитини може якось справлятися зі своїми труднощами, та не намагаються навіть допомогти їй.

Рис. 2. Особливості ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку в другій групі за даними методики ОБВ

Як ми бачимо з рис. 2, високі результати в другій групі (благополучні сім'ї) були отримані за шкалами

- «Прийняття-відкидання» (64%);
- «Авторитарна гіперсоціалізація» (62);
- «Маленький невдаха» (62%).

Таким чином, у батьків, які виховують дітей молодшого шкільного віку з порушеннями слуху, переважає виражене емоційне відкидання своєї дитини. Можливо, що батьки емоційно відкидають свою дитину через її дефект (порушення слуху). Вони вважають, що їхня дитина не така як усі. Імовірно, що емоційне відкидання з боку батьків може не позначитися на соціалізації дитини. Якщо мати емоційно не приймає свою дитину, то у неї може скластися враження, що її не люблять, вона нікому не потрібна. Така дитина може бути боязкою в соціальних контактах, невротичною, невпевнена у собі. Також у таких батьків може бути певного роду труднощі зміни власних очікувань і установок по відношенню до дитини. До того ж неможливість змінити біологічний і емоційний статус дитини може привести до неприйняття її матір'ю.

Високий рівень за шкалою «Авторитарна гіперсоціалізація» в другій групі вказує на авторитаризм батьків дитини з порушенням слуху. Такі батьки беруть на себе функцію контролю. Також високі показники практично у всіх батьків, які виховують дітей з порушеннями слуху, спостерігаються за шкалою «Маленький невдаха». Аналіз отриманих даних за цією шкалою вказує на те, що батьки, які виховують дітей з порушеннями слуху, сприймають їх непристосованими, намагаються захистити свою дитину від різних труднощів життя.

Низькі бали були отримані за шкалами «Кооперація» (60%) і «Симбіоз» (62%). Шкала «Кооперація» визначає соціально бажаний образ батьківського відношення. Низькі ж результати по цій шкалі в другій групі вказують на те, що батьки, які виховують дітей молодшого шкільного віку з порушенням слуху, не заохочують самостійність у малюка, невисоко оцінюють його творчі та інтелектуальні здібності. Переважання низьких балів за шкалою «Симбіоз» можна розглядати як наявність якоїсь дистанції в стосунках батьків і дитини з порушенням слуху.

Таблиця 1.

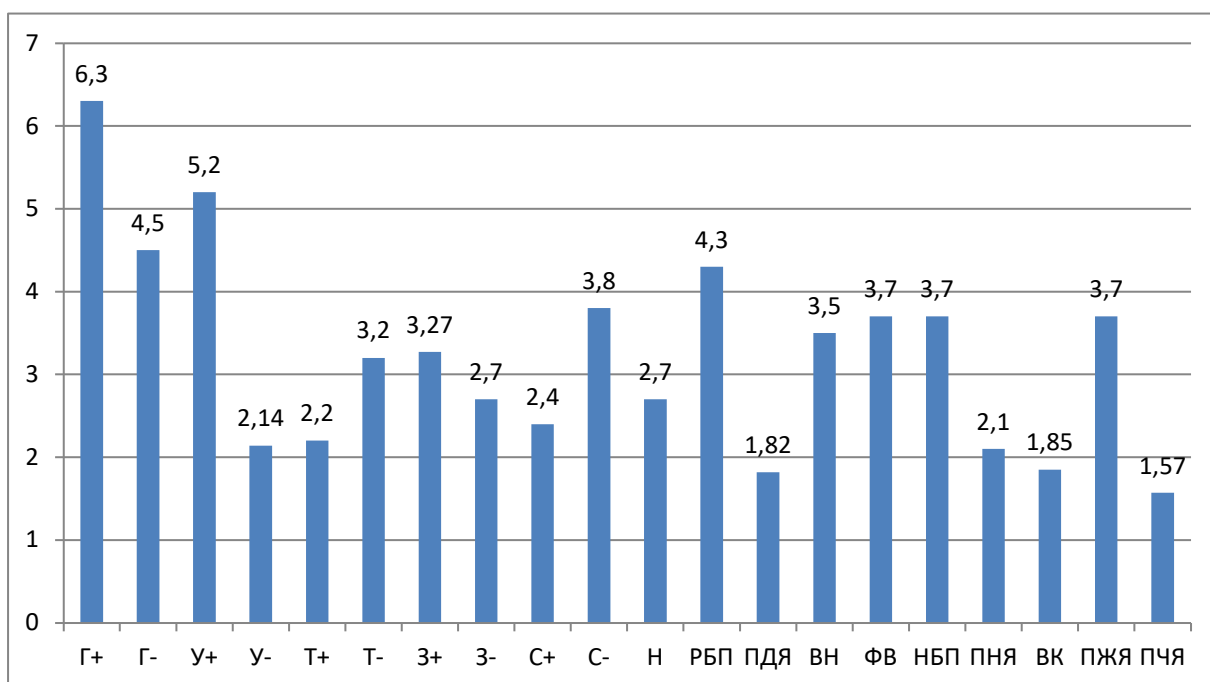
Особливості ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку в першій і другій групах за даними методики ОБВ

Шкали опитувальника	Рівні (в %)					
	Низький		Середній		Високий	
	1-а група	2-а група	1-а група	2-а група	1-а група	2-а група
Прийняття-відкидання	64%	22%	13%	15%	25%	64%
Кооперація	45%	60%	22%	24%	40%	14%
Симбіоз	18%	62%	25%	12%	66%	25%
Авторитарна гіперсоціалізація	22%	14%	36%	27%	44%	62%
Маленький невдаха	47%	15%	22%	26%	30%	62%

Таким чином, батьки в неблагополучних сім'ях, які виховують дітей молодшого шкільного віку з порушенням слуху, по відношенню до своїх дітей авторитарні, симбіотичні відносини не дуже прагнуть встановлювати, більш емоційно відкидають своїх дітей, ніж батьки дітей молодшого шкільного віку в благополучних сім'ях. Також батьки з неблагополучних сімей молодших школярів з патологією органів слуху менш заохочують розвиток у своїх дітей самостійності, а також вважають їх менш пристосованими до життя, на відміну від молодших школярів в благополучних сім'ях. (таблиця 1)

Далі будуть представлені результати оцінки аналізу сімейних взаємовідношень, отримані за методикою «Аналіз сімейних взаємин». Показники поведінки представлені в рис. 3.

Рис. 3. Типи батьківських взаємовідношень в сім'ях, які виховують дітей молодшого шкільного віку з функціональним обмеженням слуху.

Умовні позначення:

- Г + – гіперпротекція
- Г - – гіпопротекція
- У + – потурання

- У— ігнорування потреб дитини
- Т + – надмірність вимог-обов'язків
- Т - – недостатність вимог-обов'язків дитини
- З + – надмірність вимог-заборон
- З- – недостатність вимог-заборон до дитини
- С + – надмірність санкцій
- С- – мінімальність санкцій
- Н – нестійкість стилю виховання
- РБП – розширення сфери батьківських почуттів
- ПДЯ - перевагу в підлітку дитячих якостей
- ВН - виховна невпевненість батьків
- ФВ - фобія втрати дитини
- НБП - нерозвиненість батьківських почуттів
- ПНЯ - проекція на дитину власних небажаних якостей
- ВК - винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання
- ПЖЯ - переваги жіночих якостей
- ПЧЯ - переваги чоловічих якостей

За результатами дослідження типів батьківських взаємовідношень в сім'ях, які виховують дітей молодшого шкільного віку з функціональним обмеженням слуху (рис. 3) зазначається, що у більшості батьків переважає такий тип взаємовідношень як гіперпротекція (6,3).

При такому типі батьки приділяють дитині вкрай багато сил, часу, уваги, постійно думають про її справи, здоров'я. Типові висловлювання таких батьків відображають те важливе місце, яке дитина займає в їх житті, перебільшене уявлення про те, що станеться щось погане, якщо не віддавати дитині весь час і сили. На їхню думку, дитина всьому навчилася завдяки постійній допомозі батьків і вона не може обходитися без цієї допомоги.

Наступним, найбільш вираженим типом є потурання (5,2). Про потурання говорять в тому випадку, коли батьки прагнуть до максимального й некритичного задоволення будь-яких потреб дитини. Вони не можуть

відмовити дитині в проханні. Пояснюючи необхідність такого виховання, батьки приводять аргументи, які є типовою раціоналізацією: «слабкість» дитини, його винятковість, бажання дати йому те, чого свого часу був позбавлений сам батько, або мати. Але при цьому вони не зважають на бажаннями дитини.

При такому типі як гіпопротекція (4,5) виникає ситуація, при якій дитина опиняється на «периферії» уваги батьків, до неї «руки не доходять», батькові «не до неї». Дитина часто випадає з поля зору. Батьки часто не знають, чим займається їхня дитина. За неї беруться лише час від часу, коли трапляється щось серйозне. Більшу частину вільного часу дитина проводить поза домом - в спеціалізованій школі або у родичів.

Наступним, найбільш часто зустрічається типом є розширення сфери батьківських почуттів (4,3). Дане джерело порушення виховання виникає найчастіше тоді, коли в силу будь-яких причин подружні стосунки між батьками виявляються порушеними (немає одного з подружжя (смерть, розлучення)), або відносини не задовольняють одного з батьків, який грає основну роль у вихованні (емоційна холодність, невідповідність характерів). Нерідко при цьому мати (рідше батько), сама того не усвідомлюючи, хоче, щоб дитина стала для неї чимось більшим, ніж просто дитиною. Батьки хочуть, щоб вона задовольняла хоча б частину потреб, які у звичайній родині повинні бути задоволені в ході подружніх відносин (взаємна виняткова прихильність, частково еротичні потреби). Відносини з дитиною стають винятковими, важливими для батьків. Мати нерідко відмовляється від повторного заміжжя, з'являється прагнення віддати синові «все почуття», «всю любов». Ця психологічна установка проявляється опосередковано, у висловлюваннях про те, що їй ніхто не потрібен, крім сина, і в характерному протиставленні ідеалізованих відносин з сином незадовільних відносинам з чоловіком. Іноді такі матері усвідомлюють свої ревності до подруг сина, хоча частіше вони проявляють її у вигляді численних причіпок до них.

Недостатність санкцій (3,8). При такому типі взаємовідношень, батьки схильні обходитися без покарань або застосовують їх у край рідко. Вони сподіваються на заохочення, сумніваються в результативності будь-яких покарань, вважаючи, що недоліки в поведінці дитини пройдуть самі собою з віком.

При такому типі як нерозвиненість батьківських почуттів (3,7) виявляються такі порушення виховання як гіперпротекція, емоційне відкидання, «підвищена моральна відповідальність», жорстоке поводження. Виховання стає адекватним лише тоді, коли батьками рухають досить сильні мотиви: почуття обов'язку, симпатії, любові до дитини, потреба «реалізувати себе» в дітях, «продовжити себе». Слабкість, нерозвиненість батьківських почуттів нерідко зустрічається у батьків дітей з відхиленнями характеру. У той же час це явище дуже рідко ними усвідомлюється, а ще рідше визнається як таке. Зовні воно проявляється в небажанні мати справу з дитиною, в непереносимості її суспільства, в поверховості інтересу до її справ. Причиною нерозвиненості батьківських почуттів може бути відкидання самого батька в дитинстві його батьками, то, що він сам свого часу не зазнав батьківського тепла.

Наступний тип це фобія втрати дитини (3,7). Найчастіше в її основі лежить панівна або домінуюча гіперпротекція. «Слабке місце» - підвищена невпевненість батьків, боязнь помилитися, перебільшене уявлення про «крихкості» дитини, його хворобливості. Все це могло розвинути в зв'язку з історією народження дитини (його довго чекали, звернення до лікарів-гінекологів нічого не давали, народився крихким, з великими труднощами вдалося виходити і т.п.). Відносини батьків до дитини в цьому випадку формуються під впливом накопиченого страху втрати дитини. Цей страх змушує одних батьків тривожно прислухатися до кожного побажання дитини і поспішати з його виконанням (потурають гіперпротекція), інших - дріб'язково опікати його (домінуюча гіперпротекція).

Перевага жіночих якостей (3,7). Цей тип взаємовідношень дозволяє виявити зрушення в установках батьків по відношенню до дитини в залежності від статі дитини. Обумовлює такі порушення виховання, як потурання гіперпротекція, емоційне відкидання. Нерідко ставлення батьків до дитини зумовлюється не дійсними особливостями дитини, а тими рисами, які батько приписує її статі, тобто «Взагалі чоловікам» або «взагалі жінкам». Так, при наявності переваги жіночих якостей спостерігається неусвідомлене неприйняття в дитині атрибутів чоловічої статі. У цих випадках типові стереотипні негативні висловлювання про чоловіків взагалі: «Чоловіки в основному грубі, неохайні. Вони легко піддаються тваринним спонуканням, вони агресивні і надмірно сексуальні, схильні до алкоголізму. Будь же чоловік - і чоловік, і жінка - повинен прагнути до протилежних якостей: бути ніжним, делікатним, охайним, стриманим в почуттях ». Саме такі якості батько з переважно жіночими якостями і бачить в жінках.

Виховна невпевненість батьків (3,5). Цей тип спостерігається найчастіше при таких порушеннях виховання, як потурання гіперпротекції або знижений рівень вимог. Виховну невпевненість батьків можна було б назвати «слабким місцем» особистості батька. В цьому випадку відбувається перерозподіл влади в сім'ї між дитиною і батьком. Батько «йде на поводу» у дитини, поступається навіть в питаннях, в яких, як їм здається, поступатися не можна. Це відбувається тому, що дитина зумів знайти до цього батька підхід, намацав його «слабке місце» і домагається для себе ситуації «мінімум вимог - максимум прав». Типова ситуація в такій сім'ї - жвава, впевнена в собі дитина, сміливо ставить вимоги, і нерішуче, звинувачуючи себе у всіх невдачах у вихованні дитини батьки. В одних випадках «слабке місце» обумовлено психостеничними рисами характеру батька. В інших - істотну роль у формуванні стилю сімейного виховання могли зіграти відносини батька з його власними батьками. У певних умовах діти, виховані вимогливими, егоцентричними батьками, ставши дорослими, бачать у своїх дітях тих же вимогливих, егоцентричних істот,

відчувають по відношенню до них теж почуття «неоплатного боржника», яке відчували раніше по відношенню до власних батьків.

Тип надмірність вимог-заборон (3,27) характеризується тим, що дитині «все можна». Їйому пред'являється величезна кількість вимог, що обмежують її свободу і самостійність. Типові висловлювання батьків відображають їх страх перед будь-яким проявом самостійності дитини. Цей страх проявляється в різкому перебільшенні наслідків, які можуть мати місце навіть при незначному порушенні заборони, а також в прагненні придушити самостійні думки дитини.

При типі недостатність вимог / обов'язків дитини (3,2) дитина має мінімальну кількість обов'язків у родині. Ця особливість взаємовідношення проявляється у висловлюваннях батьків про те, що важко залучити дитину до якихось справ по дому, він робить тільки те, що хоче він і легше зробити самому, ніж просити кілька разів дитину.

При недостатності вимог-заборон до дитини (2,7) дитині «все можна». Навіть якщо існують якісь заборони, дитина їх легко порушує, знаючи, що з неї ніхто не запитає. Батьки при цьому не хочуть або не можуть встановити будь-які рамки в її поведінці. Дане взаємовідношення стимулює розвиток гіпертимного типу характеру у дитини, а особливо - нестійкого типу.

У деяких батьків проявляється нестійкість стилю виховання (2,7). Це свідчить про різку зміну стилю, прийомів виховання батьків від дуже суворого стилю до ліберального і, навпаки, від значної уваги до дитини до емоційного відкидання. При цьому батьки, як правило, визнають значні коливання у вихованні дитини, однак недооцінюють розмах (частоту цих коливань).

Один з менш зустрічаючихся типів батьківського виховання це надмірність санкцій або жорстокий стиль виховання (2,4). Для цих батьків характерна схильність до суворих покарань, надмірна реакція навіть на незначні порушення. Типові висловлювання цих батьків відображають їх переконання в корисності для дітей максимальної строгості, діти, на їхню думку, повинні не тільки поважати своїх батьків, але і боятися їх.

Менш виражений батьківський тип виховання, ніж жорстокий стиль це надмірність вимог / обов'язків (2,2). Саме ця якість лежить в основі такого типу неправильного виховання, як «підвищена моральна відповідальність». Вимоги до дитини в цьому випадку дуже великі, непомірні, не відповідають його можливостям, не тільки не сприяють розвитку її особистості, а навпаки, ставлять її під загрозу. В одному випадку на дитину перекладається більш-менш значна частина обов'язків батьків (непосильну допомогу для дитини в господарюванні). Такі батьки, як правило, усвідомлюють, що дитина дуже завантажена, але не бачать в цьому надмірності навантаження. Вони впевнені до того ж, що цього вимагають обставини, в яких сім'я знаходиться в даний момент. Від дитини очікують значних та які не відповідають її здібностям успіхів у навчанні або інших престижних заняттях (художня самодіяльність, спорт і т.п.).

Так само в меншій мірі переважає ігнорування потреб дитини (2,14). Даний стиль виховання протилежний потуранню та характеризується недостатнім прагненням батьків до задоволення потреб дитини. При цьому часто порушуються духовні потреби, особливо потреба в емоційному контакті, спілкуванні з батьками, в їх любові. Описуваний стиль проявляється в певних висловлюваннях батьків, побічно відображають їх небажання спілкуватися з дітьми, в перевазі діти, нічого не вимагають від батьків. Дана риса сімейного виховання принципово відрізняється від рівня протекції, оскільки характеризує не міру зайнятості батьків вихованням дитини, а ступінь задоволення її потреб. Так зване «спартанське виховання» - приклад високого рівня протекції (батько багато займається вихованням, приділяє йому велику увагу) і низьке задоволення потреб дитини.

Тип проекція на дитину власних небажаних якостей (2,1) найчастіше становить основу емоційного відкидання, жорстоке поводження, причиною такого виховання дитини нерідко є те, що в дитині батько бачить риси, які відчуває, але не визнає в самому собі. Це може бути агресивність, схильність до лінії, тяга до алкоголю, різні протестні реакції, нестриманість та ін. Ведучи

боротьбу з такими ж щирими або уявними якостями у дитини, батьки (частіше батько) отримує з цього емоційну вигоду для себе. Боротьба з небажаною якістю когось іншого допомагає йому вірити, що у нього самого цього якості немає. Ці батьки багато охоче говорять про свою непримиренну і постійну боротьбу з негативними якостями і слабкостями дитини, про заходи і покарання, які вони в зв'язку з цим застосовують.

Наступним, менш зустрічається типом батьківського взаємовідношення є винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (1,85). Як правило, є першопричиною типу виховання, що з'єднує в собі потурання гіперпротекції одного батька з відкиданням або домінуючою гіперпротекцією іншого. Конфліктність у взаєминах в подружжі нерідко явище навіть у відносно стабільних сім'ях. Нерідко виховання перетворюється в «поле битви» конфлікуючих батьків. Тут вони отримують можливість більш відкрито висловлювати невдоволення один одним, керуючись «турботою про благо дитини». При цьому різниця в думках батьків найчастіше буває діаметрально протилежною: один наполягає на досить суворому вихованні з підвищеними вимогами, заборонами і санкціями, інший же батько схильний «жаліти» дитини, йти у нього на поводу. характерний прояв в таких ситуаціях - вираження невдоволення виховними методами другого з подружжя. При цьому легко виявляється, що кожного цікавить не стільки те, як виховувати дитину, скільки те, хто правий у виховних суперечках.

Тип перевага в дитині дитячих якостей (1,82) обумовлений потурання гіперпротекцією. У батьків з'являється прагнення ігнорувати дорослішання дітей, стимулювати у них дитячі якості (дитячу імпульсивність, безпосередність, грайливість). Для таких батьків дитина все ще «маленький». Нерідко вони відкрито визнають, що маленькі їм взагалі подобаються більше, що з великими вже не так цікаво. Страх чи небажання дорослішання дітей можуть бути пов'язані з особливостями біографії самого батька (він мав молодшого брата чи сестру, і на них свого часу перемістилася любов батьків, в зв'язку, з чим свій старший вік сприймався як нещастя). Розглядаючи дитину як

«ще маленького», батьки знижують рівень вимог до неї, створюючи потурання гіперпротекцію, стимулюючи розвиток психічного інфантилізму.

Серед усіх типів взаємовідносин менш вираженим є тип перевага чоловічих якостей (1,57). Можлива виражена антифеміністична установка, зневага до матері дитини, її сестрам. Вважається, що жінки думають тільки про себе, вони легковажні, гірше розуміють почуття іншої людини. В цьому випадку по відношенню до самої дитини формується стиль виховання «потурання гіперпротекції»

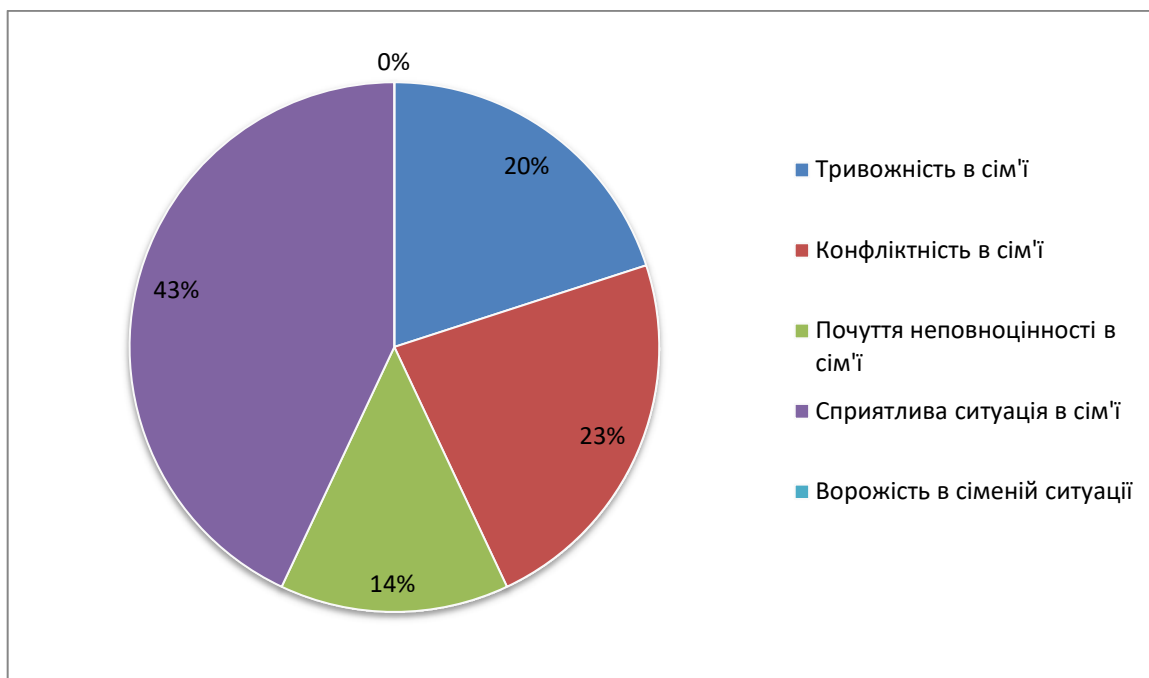
Таким чином, за результатами дослідження відзначається, що у більшості батьків переважає такий тип взаємовідношень як гіперпротекція (6,3), наступними, найбільш вираженими типами є потурання (5,2), гіпопротекція (4,5), розширення сфери батьківських почуттів (4,3), недостатність санкцій (3,8), нерозвиненість батьківських почуттів, фобія втрати дитини і перевага жіночих якостей (3,7), виховна невпевненість батьків (3,5) надмірність вимог / заборон (3,27) недостатність вимог / обов'язків дитини (3,2) недостатності вимог-заборон до дитини та нестійкість стилю виховання (2,7). Наступні типи виявилися менш вираженими: надмірність санкцій (2,4), надмірність вимог / обов'язків (2,2), ігнорування потреб дитини (2,14), проекція на дитину власних небажаних якостей (2,1), винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (1,85), перевагу в дитині дитячих якостей (1,82) та перевага чоловічих якостей (1,57) (Додаток В).

Також в своїй роботі ми використали методику «Кінетичний малюнок сім'ї Р. Бернс, С. Кауфман (КМС)» для виявлення особливостей внутрішньо сімейних відношень.

Аналіз малюнка сім'ї виявляє взаємини в родині, загальну атмосферу сім'ї, тривожність дитини. Малюнок дозволяє творчо виразити свої переживання, проаналізувати і осмислити сімейну ситуацію, допомагає по-своєму інтерпретувати актуальні сімейні проблеми, він існує поза часом - дитина може намалювати як сьогодні, так і минуле, майбутнє.

При аналізі малюнків дітей ми розділили їх сім'ї на кілька груп: сприятлива, тривожна, конфліктна і неповноцінна ситуація в родині. Отримані результати представлені на діаграмі рис.4.

Рис. 4. Діаграма результатів за методикою «Кінетичний малюнок сім'ї»

Таблиця 2. Сума балів за симптомокомплекс

Сприятлива сімейна ситуація	Тривожність	Конфліктність в сім'ї	Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	Ворожість в сімейній ситуації
43%	20%	23%	14%	0%

Про сприятливої ситуації в сім'ї (43%), за результатами дослідження, свідчать зображення, на яких представлені всі члени сім'ї і їх спільна діяльність, адекватний розподіл людей на аркуші і відсутність будь-яких показників ворожості, відсутність штрихування, гарна якість ліній. Більшість дітей малює себе поруч з матір'ю. У деяких випадках мати зображується в процесі приготування їжі, що свідчить про задоволення нею потреб дитини.

Про конфліктності в сім'ї (23%) свідчать малюнки, на яких присутній неадекватна величина деяких фігур, в деяких випадках - ізоляція їх або виділення, стирання або відсутність основних частин тіла (у деяких персонажів не промальовані руки, на двох малюнках - у матерів) у фігур, особи похмурі, фігура матері розгорнута в протилежну сторону від дитини.

Тривожність в сім'ї (20%) продемонстрована на малюнках лініями з сильним натиском, численними стираннями, перебільшенням уваги до деталей і їх підкресленням. Іноді мати зображувалася в процесі збирання, що говорить про зайнятість матері в більшій мірі іншими турботами, ніж дитиною.

Почуття неповноцінності (14%) на зображеннях проявляється тим, що автори деяких малюнків непропорційно маленькі, фігури розташовані більше на нижній частині листа, і вони маленькі, на одному з малюнків - відсутність самого автора.

Виходячи з отриманих даних, ми бачимо, що лише 43% мають сприятливу обстановку, матері в таких сім'ях характеризуються більшою уважністю і є підтримкою як в повсякденному житті, так і в стресових ситуаціях. Більшість вибірки - 57% - складають менш сприятливу ситуацію, до матерів цієї категорії діти відчувають меншу прихильність, вважають своїх матерів недостатньо чуйними і не відчувають емоційної близькості до них.

Використовуючи тест «КМС», який є проєктивної методикою і дозволяє пізнати глибинні переживання дитини, ми проілюстрували взаємовідносини в діаді мати - дитина. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що на дитину в молодшому шкільному віці впливає безліч факторів, що закладаються протягом життя, одним з них є вплив матері.

3.3. Формувальний експеримент та перевірка ефективності корекційної програми

Аналіз роботи дозволив виявити основні труднощі, з якими стикаються батьки, це:

- 1) бракування часу на спілкування з дитиною;
- 2) недостатність уявлень про особливості дитячого розвитку;
- 3) нерозуміння причин тієї чи іншої поведінки дитини;
- 4) труднощі у виборі ефективних засобів виховного впливу;
- 5) нестійкість суперечливість батьківської позиції.

У структурі взаємин Батьки - Дитина є фіксований тривожний конфліктний компонент, обумовлений батьківським ставленням, що, в свою чергу, позначається на психоемоційному стані дитини.

Психологічний супровід дозволить поліпшити психічний стан дитини, знизити емоційну лабільність, підвищити настрій, поліпшити ставлення батьків до профілактичних заходів в сім'ї.

Сучасній дитині, що живе в умовах стрессогенності нинішнього життя, потрібні для нормального розвитку додаткові сили, щоб уникнути різних психологічних проблем і порушень.

Благополучні дитячо-батьківські відносини - запорука психічного і фізичного здоров'я дитини, а також його повноцінного і гармонійного розвитку на всьому протязі життя.

Виходячи з вищесказаного, ми вирішили направити свою корекційно – тренінгову програму на:

- гармонізація відносин батьків та дітей молодшого шкільного віку з функціональним обмеженням слуху;
- підвищення педагогічної компетентності батьків;
- допомога батькам та дітям відчутти задоволення від спільної діяльності;
- допомога сім'ям з адаптації та включення дітей з порушенням слуху в суспільство.

Задачі тренінгу:

- навчити батьків ефективним способам взаємодії з дитиною;
- сформувати адекватну самооцінку у батьків і дітей;
- розвинути у дітей навички соціального спілкування;
- навчити батьків і дітей діяти узгоджено.

Зміст роботи:

У зміст роботи включені методи, ефективні як для дитини, так і для дорослого. Це елементи і прийоми:

- Ігровий терапії (ігрові вправи і завдання, рольові ігри, психогімнастика);
- Тілесно - орієнтованої терапії (вправи на фізичний контакт, на розвиток і збагачення сенсорно-перцептивного досвіду і психомоторної сфери);
- Продуктивної діяльності (малювання, аплікація, ліплення, конструювання).

Формування групи відбувається на добровільній основі - через яскраве оголошення в групі. Кількісний склад групи - 8-10 пар (батьки - дитина). Заняття проводяться 1-2 рази на тиждень. Передбачено проведення кожного заняття 60-90 хвилин, заняття проводиться в колі, зробленому зі стільців, на яких діти і батьки будуть сидіти під час вправ. Також необхідні будуть столи, за якими будуть виконуватися письмові завдання і м'яка зона (наявність килимового покриття).

Матеріали які потрібні для тренінгової програми:

- аркуші паперу формату А4;
- художні приналежності (фарби, фломастери, олівці);
- аркуші паперу для записів;
- пластилін та глина;
- ручки і чисті пензлики за кількістю батьків в тренінговій групі.

В курсі тренінгів виділяються три блоки занять: орієнтовний, терапевтичний і заключний.

У першому блоці (одне заняття) відбувається об'єднання учасників в групи. На цьому етапі ми використовували такі методи як бесіда, тренінг, що включає вправу на знайомство «моє ім'я», вправи, що сприяють встановленню контакту «Надійне плече», «Сім'я тварин».

У другому блоці (8 занять) використовуються психологічно оптимізаційні та навчальні ігри (сюжетно-рольові, дидактичні, ігри-драматизації, а саме гри: «подаруй посмішку», «дзеркало», «клеювий дощик», «гра без правил» і т. д.), а також бесіди, робота з казкою образотворча діяльність, знайомство дітей і дорослих з оптимальними формами спілкування, з можливостями запобігання конфліктам.

У третьому блоці (два заняття) використовуються розважальні, навчальні та контрольні ігри для об'єднання дітей і батьків, такі як гра «комплімент», «плутанина», «скульптор і глина»; вправи «малюнок-подарунок», «загальний малюнок», бесіда і т.д.

Загальна структура заняття включає в себе наступні елементи:

- ритуал вітання,
- розминку,
- основний зміст заняття,
- рефлексію минулого заняття,
- ритуал прощання.

Також нами були розроблені рекомендації для батьків та оформлений інформаційний стенд з основною інформацією про дитячо-батьківські відносини.

Запропоновані нами практичні рекомендації були орієнтовані на включення членів сім'ї в психолого-педагогічний процес.

Таким чином, розроблені практичні рекомендації, спрямовані на формування конструктивних відносин в системі «батьки - дитина» позитивно

змінюють характер взаємодії дитини в сімейному колективі. Значущими є і такі дані:

- оптимізація недоліків батьківських відносин дозволили встановити теплий емоційний фон взаємодії з дитиною, намітити конструктивні моделі батьківської поведінки;
- згуртування батьківської групи, внаслідок усвідомлення спільності проблем дітей і прагнення до їх вирішення, справила значний вплив на гармонізацію сфер сімейних відносин і відносин між сім'єю і зовнішнім оточенням.

Таким чином, вправи, включені в зміст програми, спрямованої на оптимізацію дитячо-батьківських відносин у неблагополучних сім'ях, охоплюють основні форми контакту. Це дає можливість досягти розуміння на різних рівнях взаємодії.

В результаті запропонованих вправ батьки та дитина поступово починають спілкуватися на одній мові, розуміти думки, почуття і інші дії партнера.

Все це гармонізує відносини в родині, підвищує самооцінку дитини, який з вірою в себе, в свої можливості може досягти багато чого. Він стає більш врівноваженим, доброзичливим, легше знаходить контакт з людьми. У школі це допомагає не тільки впевненіше триматися на уроках, а й адекватно сприймати вчителя, його зауваження.

Узагальнюючи всі дані, отримані в результаті дослідження можна зробити наступні висновки: важливо з'ясувати, чи мають ці зміни стійкі і закономірні наслідки для розвитку особистості дитини.

Відповісти на це питання досить важко, так як це вимагає об'ємних і складних досліджень.

Після закінчення тренінгово-корекційних занять нами була проведена повторна діагностика впливу дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію дошкільнят. Для контрольної діагностики ми використовували ті ж методики, що і в констатуючому експерименті:

1. Особливості дитячо-батьківських відносин ми досліджували за допомогою методики «Опитувальник батьківського відношення» (А. Я. Варга, В. О. Столін)

2. Особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації ми досліджували за допомогою методики «Кінетичний малюнок сім'ї» (КМС) Р. Бернс, С. Кауфман

Повторна діагностика із застосуванням «Опитувальника батьківського відношення» виявила, що тепер більше число батьків виявляють зацікавленість справами і планами дитини, намагаються в усьому допомагати їй, виявляють співчуття. Вони високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують почуття гордості за неї, заохочують ініціативу і самостійність дитини, намагаються бути з ним на рівних. Батьки більше довіряють дітям, намагаються встати на його точку зору в спірних питаннях.

Таким чином, більша кількість батьків схильні до такого типу відносин з дитиною, як кооперація 40% - батьки експериментальної 1 групи, 47% - контрольної 1 групи, та 14% - батьки експериментальної 2 групи, 32%- контрольної 2 групи.

Такий стиль відносин як симбіоз вибирають 66% батьків експериментальної 1 групи і 53% - контрольної та 25% - батьки експериментальної 2 групи, 14%- контрольної 2 групи. Вони відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі його потреби, захистити від труднощів і неприємностей життя. Постійно відчують тривогу за дитину.

До стилю відносин «авторитарна гіперсоціалізація» схильні 44% - батьків експериментальної 1 групи, 30%- контрольної 1 групи та 62% - батьки експериментальної 2 групи, 48%- контрольної 2 групи.

Авторитарні батьки зазвичай вимагають від дитини беззастережного послуху і дисципліни. Вони не в змозі розділити точку зору дитини, намагаються в усьому нав'язати їй свою волю. За прояви свавілля суворо карають. Такі батьки добре знають свою дитину, його звички, думки і почуття.

За даними повторної діагностики в 1 експериментальній групі вибирають стиль спілкування з дитиною «маленький невдаха» -30% і «відкидання» - 25%, в 1 контрольній групі стиль «маленький невдаха» виявлено у 32% батьків. В другій групі без змін.

За методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» при повторному аналізі малюнків дітей ми також як і в експериментальній частині розділили їх сім'ї на кілька груп: сприятлива, тривожна, конфліктна і неповноцінна ситуація в родині.

Таблиця 3. Сума балів за симптомокомплекс в експериментальній та контрольній групах.

групи	Сприятлива сімейна ситуація	Тривожність	Конфліктність в сім'ї	Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	Ворожість в сімейній ситуації
Експ.	43%	20%	23%	14%	0%
Контр.	62%	11%	18%	9%	0%

- Сприятливої ситуації в сім'ї (43%)-в експериментальній групі, (62%)- у контрольній групі дітей;
- Конфліктність в сім'ї (23%) -в експериментальній групі, (18%)- у контрольній групі дітей;
- Тривожність в сім'ї (20%) - в експериментальній групі, (11%)- у контрольній групі дітей;
- Почуття неповноцінності (14%) - в експериментальній групі, (9%)- у контрольній групі дітей.

Порівнявши результати за двома методиками, ми отримали, що оптимізація дитячо-батьківських відносин позитивно позначається на рівні психічного розвитку дітей.

Таким чином, наша гіпотеза про те, що переживання дитиною власного функціонального обмеження залежить від батьківського відношення.

Висновок до III розділу

Аналіз сімейних взаємин в сім'ях дітей молодшого шкільного віку показав, що при оптимальному емоційному контакті батьків з дитиною дисгармонійних типів виховання не виявлено. У батьків з емоційним типом виховання зайва концентрація на дитині виражений тип дисгармонійного виховання гіперпротекція. У батьків з емоційним типом зайва емоційна дистанція присутній ігнорування потреб дитини, надмірність вимог / обов'язків, розширення сфери батьківських почуттів або її нерозвиненість, винесення конфлікту в сферу виховання, а також перевагу в дитині чоловічих якостей.

Встановлено взаємозв'язок сімейних взаємин і особливостей емоційного благополуччя дитини молодшого шкільного віку.

Так, демонстративний тип поведінки у дитини проявляється при недостатності вимог / обов'язків в родині, перевагу дитячих якостей в дитині, гіпопротекції, а також при проєкції на дитину власних небажаних якостей. Захисний тип поведінки проявляється при надмірності вимог / заборон, розширення сфери батьківських почуттів, винесенні конфлікту в сферу виховання і надмірної концентрації на дитині.

Емоційне благополуччя щодо батьків пов'язано з оптимальним емоційним контактом між батьками і дитиною. Емоційна нестабільність дитини щодо батьків проявляється при виховної невпевненості батьків, наявності фобії втрати дитини, а також при нерозвиненості батьківських почуттів.

Емоційне неприйняття своїх батьків відбувається при ігноруванні потреб дитини, надмірності вимог / обов'язків, розширення сфери батьківських почуттів, винесенні конфліктів в сферу виховання і перевазі в дитині чоловічих якостей. Зайва емоційна дистанція між батьком і дитиною також сприяє емоційному неприйняттю дитиною своєї сім'ї.

ВИСНОВКИ

З самого народження кожна людина для свого нормального розвитку довгий час потребує не тільки в догляді і задоволення своїх фізичних потреб в їжі, теплі, безпеки, але і в спілкуванні з близькими, люблячими людьми. Через це спілкування відбувається передача цінностей, які роблять нас людьми: здатність співпереживати, любити, розуміти себе і інших людей, контролювати свої агресивні імпульси і не завдавати шкоди собі та оточуючим, домагатися поставлених цілей, поважати своє і чуже життя. Ці духовні цінності можуть бути сприйняті тільки в спільному переживанні подій життя дорослого і дитини

Сім'ї відводиться вирішальна роль у визначенні спрямованості поведінки дитини, саме в ній у процесі міжособистісних відносин між подружжям, батьками і дітьми формується самосвідомість, особистісні особливості, закладаються основи норм і правил моральності, ціннісні орієнтації та т.п. У залежності від того, як складаються ці взаємини і спілкування, який потенціал сім'ї (структура сім'ї, освітній, культурний рівень батьків, соціально-побутові умови життя сім'ї, психологічний мікроклімат, розподіл функціональних обов'язків між членами сім'ї та ін), формується особистість дитини. В даний час психологічна наука володіє даними про тих психологічних параметрах сім'ї, які є детермінантами індивідуального розвитку дітей, формування їх особистісних якостей в даному середовищі

Сім'я в житті кожної людини відіграє дуже важливу роль. Особливо важливо усвідомлення сім'ї для дитини, особистість якого ще тільки формується. Для нього сім'я - це найближчі люди, які приймають його таким, яким він є, незалежно від соціального статусу, стану здоров'я та індивідуальних особливостей. Це те місце, де можна вирішувати виниклі проблеми, знайти допомогу, розуміння і співчуття. Але та ж сім'я може стати причиною формування негативних якостей в дитині, перешкоджати його адаптації в мінливих життєвих умовах.

Вивчення відносин дітей і батьків є надзвичайно важливим аспектом діяльності, так як вони забезпечують можливість зміни умов особистісного

розвитку дитини. На даному етапі сім'я - це одна з головних складових у розвитку не тільки адекватної, інтелектуальної, фізичної, але і моральної особистості.

Молодший шкільний вік є періодом дуже важливим у становленні нормальної, адекватної самооцінки, внутрішнього світу і в цілому повноцінної особистості.

На думку авторів (Л.І. Божович, А.А. Бодальов, В.С. Мухіна, Т.А. Репіна та інших) дитина як найбільш чутлива частина соціуму піддається різноманітним негативним впливам. В останні роки, як свідчать спеціальні експериментальні дослідження, найбільш поширеними стали явища соціальної дезадаптації дітей.

Місія сім'ї на кожному історичному етапі змінюється в залежності від прийнятої людським співтовариством системи цінностей. Уявлення про те, яким повинен бути дитина і яка роль сім'ї у її вихованні, визначають зміст, методи, позицію і ставлення батьків до дитини, уклад життя сім'ї в цілому

На думку А.Я. Варга, В.В. Столина та інших, батьківські відносини - це система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків.

Для маленької дитини сім'я - це цілий світ, в якому він живе, діє, робить відкриття, вчиться любити, ненавидіти, радіти, співчувати. Будучи її членом, дитина вступає в певні стосунки з батьками, які можуть чинити на нього як позитивне, так і негативний вплив. Внаслідок цього дитина росте або доброзичливим, відкритим, товаришським, або тривожним, грубим, лицемірним, брехливим.

Відносини дітей і батьків необхідно розглядати в контексті віку, динамічність дитячо-батьківських відносин описується не тільки з точки зору вікових змін, але і з точки зору вікових особливостей батька. Тому важливо проводити своєчасна робота з батьками, спрямована на підвищення рівня

психолого-педагогічної культури, так як визначає здатність батьків вибрати кращі дитячі відносини.

Вік - це фактор, який опосередковує всі відносини особистості, в тому числі і ставлення до дітей.

У теоретичній частині роботи розкриті: дитячо - батьківські відносини в психології; розглянуті різні класифікації стилів батьківського відношення; особистісні особливості батьків у вихованні; вивчена роль сім'ї в розвитку і вихованні дитини.

У практичній частині даної дипломної роботи ми не тільки досліджували що переживання дитиною власного функціонального обмеження залежить від батьківського відношення, а й розробили корекційну програму.

Результати контрольної діагностики підтвердили ефективність даної програми. Можливість її подальшого використання в соціально-педагогічній практиці. Таким чином, результати виконаної роботи довели достовірність висунутої нами гіпотези.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдеева, Н.Н. Зависимость типа привязанности ребенка ко взрослому от особенностей их взаимодействия / Н.Н. Авдеева, Н.А. Хаймовская // Психологический журнал. — 1999. — Т. 20, № 1.
2. Александер Ф.. Психосоматична медицина. Принципи і практичне застосування. / Пер. з англ. С. Могилевського. — М.: Изд—во ЕКСМО—Прес.— 352 с. (Серія «Психологія без кордонів»). — 2002.
3. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — 368 с.
4. Бех І. Д. Особистість народжується в сім'ї / І. Д. Бех // Початкова школа. — 2002. — № 2. — С. 12—15.
5. Битянова М.Р., Азарова Т.В., Афанасьева Е.И., Васильева Н.Л. Работа психолога в начальной школе. — М.: Изд—во «Совершенство», 1998. — 352 с.
6. Братусь, Б. С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии [Текст] / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. — М.: Смысл, 1997. — 296 с.
7. Бурменская, Г.В. Мировосприятие детей с разными типами привязанности к матери / Г.В. Бурменская // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 14, Психология, 2011. № 2. — С. 21 — 35.
8. Бурмістрова К. Роль батька у становленні особистості дитини / К. Бурмістрова // Дошкілля. Сер. Шкільний світ. — 2013. — № 4. — С. 8—10
9. Вартанова И. И. Мотивация учебной деятельности и особенности детско-родительских отношений : дайджест // Психология обучения. — 2005. - N 9. - С. 5-7.
10. Васьковская С.В., Горноста́й П.П. Психологическое консультирование : ситуационные задачи / С.В. Васьковская, П.П. Горноста́й. — Киев : Вища школа, 1996. — 192 с.

11. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко., Л. В. Волинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
12. Дворецкая, М. Я. Взаимосвязь жизненного и профессионального самоопределения у разных социальных групп: автореф. дисс. канд. психол. наук: 19.00.05 / М. Я. Дворецкая, Санкт-Петербург, – 240с.
13. Деріга В. В. Соціальна і гуманітарна політика : навчальний посібник / В. В. Деріга.— Миколаїв, 2012. —152 с.
14. Діти з особливими потребами у загальноосвітньому просторі: початкова ланка (за ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка). — К.: 2004 — 152 с.
15. Дубровина, И. В. Практическая психология образования: Учебное пособие. 4-е изд. [Текст] / Под ред. И. В. Дубровиной. – СПб.:, 2004
16. Дубровина, И. В. Психическое здоровье детей и подростков [Текст] / И. В. Дубровина. – М.: Академия, 2000. – 256 с.
17. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
18. Голубева Е. В. Диагностика типов детско-родительских отношений // Российский психологический журнал. - 2009. - Т. 6. - С. 25-34.
19. Григорьева, Т.А. Методика обучения жестовому языку незлышащих младших школьников: учебно—метод. пособие для педагогов спец. общеобраз. школ для детей с нарушением слуха / Т.А. Григорьева, И.К. Русакович. — Минск: Народная асвета, 2007. — 95 с.
20. Зубкова Т. З. Організація і зміст роботи щодо соціального захисту жінок, дітей, сім'ї : навч. посібник для студентів серед. навч. закладів / Т. З. Зубкова, Н.У Тимошина. – М: Академія, 2012.
21. Коваль П. М. Формування особистості – головне завдання педагогічної діяльності під час навчально—виховного процесу / П. М. Коваль // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2011. – № 3. – С. 36—43.

22. Колпакова Л.М. Влияние ситуации нетипичности ребенка на ценностно - смысловые образования матери // Мир психологии, 2005. No 3 (43). С.120 – 127.
23. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія. Навчальний посібник / С.Ю. Конопляста, Т.В. Сак. – Київ: Знання 2012. – 293 с.
24. Копнина, О.О. Развитие педагогической культуры родителей детей с ограничениями слуха в условиях неформального образования: автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. пед. наук: 13.00.01; 13.00.08/О.О. Копнина. — Ставрополь, 2008. — 19 с.
25. Корнеева Т. В. Психологические проблемы детско-родительских отношений в неполной семье // Ребенок в детском саду. – 2007. - N 3. - С. 3-8.
26. Корнієнко Д. С. Батьківське ставлення як індивідуальна характеристика у зв'язку з конфігурацією сім'ї і віком дитини / Д. С. Корнієнко; Ін—т психології. Перський держ. пед. ун—т. – Перм, 2011.
27. Краузе М.П. Дети с нарушениями развития: психологическая помощь родителям: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений – М.: Издательский центр «Академия», 2006. — 208 с.
28. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: Учебник для студ. сред. и высш. пед. учеб. Заведений — М.: Издательский центр «Академия», 1999. — 232 с.
29. Лидерс А.Г. Психологическое обследование семьи: Учеб. пособие - практикум для студ. фак. психологии высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 432 с.
30. Мазурова, Н.В. Влияние внутрисемейных отношений на формирование личности глухого школьника: автореф. дис. канд. психол. наук / Н.В. Мазурова. — М., 1997. — 16 с.
31. Максименко С. Д. Генетическая психология (Методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. — М.: Рефл—бук; К.: Ваклер, 2000. — 320 с.

32. Максимова Н. Л. Особенности родительского отношения, в семьях с единственным ребенком // В мире научных открытий. - 2009. - № 3-1. - С. 130-132.
33. Маслоу, А., Самоактуализированные люди: исследование психологического здоровья. (Мотивация и личность, гл.11), – СПб.: 1999 .
34. Мишина, Г. А. Формы организации коррекционно-педагогической работы специалиста-дефектолога с семьей, воспитывающей ребенка раннего возраста нарушениями психофизического развития // Дефектология, №1, 2001. – 180 с.
35. Мухина, В. С. Возрастная психологии [Текст] / В. С. Мухина // Учебник для студ. Вузов.-7-е изд. Стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2003.– 456 с.
36. Марцинковская, Т. Д. Детская практическая психология [Текст]. / под ред Т. Д. Марцинковской. – М.: Гардарики, 2000.
37. Набиуллина В. Р. Типы семейного воспитания и их разновидности // Дополнительное образование и воспитание. - 2008. - N 11. - С. 3-7.
38. Немов Р.С. Психологія: Учеб. для студ. вищ. пед. навч. закладів: У 3 кн. — М.: Гуманит. Вид. Центр ВЛАДОС, 2000. — Кн. 1: Загальні основи психології.
39. Немов Р.С. Психологія: Учеб. для студ. вищ. пед. навч. закладів: У 3 кн. — М.: Гуманит. Вид. Центр ВЛАДОС, 2000. — Кн. 2: Психологія освіти
40. Овчарова Р. В. Психология родительства : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и специальностям психологии / Р. В. Овчарова. - М. : Academia , 2005. - 363 с.
41. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен : учебное пособие / Р. В. Овчарова. – М. : Московский психолого-социальный институт , 2006. - 495 с.
42. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб. / Яценко, Т.С. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.

43. Основы психологии семьи и семейного консультирования: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под общ. ред. Н.Н. Посысоева. – М.: Изд - во ВЛАДОС – ПРЕСС, 2004. – 328 с.

44. Пироженко Т.А. Коммуникативно—речевое развитие ребенка: [монография] / Т.А. Пироженко. – Киев: Нора—принт, 2002. – 308с.

45. Павелків Р.В. Експериментальне вивчення сформованості у молодших школярів моральних якостей щедрості та безкорисливості // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Ін—ту психології ім. Г.С. Костюка / За ред. С.Д.Максименка. — К., 2004. — Т. VI. — Випуск 3. — С. 245 —251.

46. Павелків Р. В. Психологічні особливості розвитку Яконцепції молодшого школяра / Р. В. Павелків, Б. М. Багай // Наука, освіта, суспільство очима молодих : матеріали III Міжнар. наук.—практ. конф. студентів, педагогів, психологів та молодих науковців 19—20 трав. 2010 року, м. Рівне. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 50–51.

47. Практикум по возрастной и педагогической психологии: Для студ.сред. пед. учеб. заведений. /Авт.— сост. Е. Е. Данилова; под ред. И. В. Дубровиной. – М.; издательский центр «Академия», 2012. – 160 с.

48. Психоаналитические термины и понятия: Словарь/Под ред. Борнесса Э. Мура и Бернарда Д. Фаина/Перев, с англ. А.М. Боковинова, И.Б. Гриншпуна, А. Фильца. — М.: Независимая фирма "Класс", 2000. — 304 с.

49. Психология глухих детей / под ред. Соловьева, И. М., Шиф, Ж. И., Розановой, Т. В., Яшковой, Н. В. – М.: Советский спорт, 2006. – С. 49-53.

50. Прихожан, А. М.: Причины, профилактика и преодоление тревожности [Текст] / А. М. Прихожан // Психологическая наука и образование, 1998.

51. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский центр «БАХРАХ – М», 2005. – 672 с.

52. Рождественская Н. А. Негармоничные стили семейного воспитания и восприятие родителями своих детей // Вестн. Моск. ун-та. - Сер. 14, Психология. – 2002. - N 2. - С. 48-55.

53. Русакович, И.К. Жестовый язык в семейном воспитании незлышащих детей / И.К. Русакович // Современная семья и проблемы семейного воспитания: материалы Междунар. научно—практ. конф., г. Могилев, 18 — 20 марта 2008 г. / УО "МГУ им.А. А. Кулешова", 2008. — С.345 — 350.

54. Семейведение. Теория и практика : учебник для академического бакалавриата / под ред. О. Г. Прохоровой, Е. И. Холостовой. — 2—е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2017. — 379 с. — Серия : Бакалавр. Академический курс.

55. Смирнова, Е.Р. Толерантность как принцип отношения к детям с ограниченными возможностями / Е.Р. Смирнова. // Вестник психосоциальной и коррекционно—реабилитационной работы. — 1997. — № 2. — С.51 — 56.

56. Смирнова Е. О. Структура и динамика родительского отношения в онтогенезе ребенка // Вопросы психологии. – 2007. - N 2. - С. 57-67.

57. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Р. М. Лактіонової. — К: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с

58. Социально—педагогическая поддержка детей группы риска: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений/ Л.Я.Олиференко, Т.И.Шульга, И.Ф.Дементьева. –М., 2002. С. 234— 239.

59. Староверова М.С., Кузнецова О.И. Психолого—педагогическое сопровождение детей с расстройствами эмоционально—волевой сферы. Практические материалы для психологов и родителей / М. С. Староверова, О. И. Кузнецова. — М.: Гуманитарный изд.центр ВЛД; 2013 — 143 с.

60. Сулова О.И. Основы психологии детей с нарушениями слуха: Учебное пособие / Сост. О.И. Сулова.— Саратов: Издательский центр «Наука», 2013.— 92 с.

61. Тюття К. Т., Іванова, І. Б. Соціальна робота (теорія і практика): навч. посібник / Л. Т. Тюття, І. Б. Іванова. – М.: ВМУРОЛ, 2011. – С. 7—22.
62. Фірсов М. В. Теорія соціальний роботи : нач. посібник для студентів вищ. навч. закладів / М. в. Фірсов, Е. Р. Студьонова. – М.: ВЛА ДОС, 2011. – 432 с.
63. Холостова Е. І. Сімейне виховання та соціальна робота: навч. посібник / Е. І. Холостова, Е. М. Черняк. – М: Дашков і К, 2012. – 292 с.
64. Холостова Е. І. Соціальна робота: підручник для бакалаврів / О. В. Холостова. – М: Дашков і К, 2012. – 612 с.
65. Шведовская А. А. Специфика позиции родителей при различных типах взаимодействия с детьми дошкольного и младшего школьного возраста // Психологическая наука и образование. – 2006. - N 1. - С. 69-84.
66. Шипицына, Л. М. Ребенок с нарушенным слухом в семье и обществе / Л. М. Шипицына. — СПб. : Речь, 2009. — 204 с.
67. Шматко, Н. Д. Если малыш не слышит [Текст] : пособие для учителя / Н. Д. Шматко, Т. В. Пелымская. — 2—е изд., перераб. — М. : Просвещение, 2003. — 206 с.
68. Энциклопедия психологических тестов. – М.: Изд — во ЭКСМО — Пресс, 2001. – 496 с.
69. Янн, П.А. Воспитание и обучение глухого ребенка : сурдопедагогика как наука / П.А. Янн; пер. с нем. Л.Н. Родченко, Н.М. Назаровой // учеб.пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. – М. : Академия, 2003. – 248 с.
70. Ярмаченко, Н.Д. Педагогическая деятельность и творческое наследие А. С. Макаренко : Кн. для учителя / Н. Д. Ярмаченко. — Киев : Рад. шк., 1998. – 189 с.
71. Яценко, Т.С. Глубинная психология. Тенденция к психологической смерти: диагностика и коррекция: [Монография] / Т.С. Яценко, А.В. Глузман, И.В. Калашник; Под ред. Т.С. Яценко. – К.: Вища школа – XXI, 2010. – 231 с.

Електронні джерела

72. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Серія «Юридичні науки». Том 25 (64). 2012. № 1. С. 342—352. [Електронний ресурс]. URL: http://snjurid.crimea.edu/arhiv/2012/25_1law/050_chex.pdf

73. Інтегроване навчання дітей з порушеннями слуху (Республіка Білорусь). [Електронний ресурс]. URL: http://defectus.ru/load/kabinet_defektologa/psikhologo_pedagogicheskoe_soprovozhdenie/integririvannoe_obuchenie_detej_s_narusheniem_slukha_respublika_bielarus/7-1-0-95

74. М.Н. Гуслова Ребёнок - инвалид в семье [Электронный ресурс]. URL: https://aupam.ru/pages/deti/v_semje_rebyonok_invalid/oglavlenie.html

75. Ребенок с ограниченными возможностями здоровья: периоды жизни, вызывающие семейный кризис Текст научной статьи по специальности И. К. Шац киберленинка: [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rebenok-s-ogranichennymi-vozmozhnostyami-zdorovya-periody-zhizni-vyzyvayuschie-semeynyy-krizis>

76. Смолякова, О. А. Особенности кризисных периодов в семьях, воспитывающих детей с ограниченными возможностями / О. А. Смолякова. — Текст : непосредственный // Актуальные вопросы современной психологии : материалы II Междунар. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2013 г.). — Т. 0. — Челябинск : Два комсомольца, 2013. — С. 110-112. — [Электронный ресурс]. URL: <https://moluch.ru/conf/psy/archive/81/3366/>

77. Устранение причин неблагоприятного психологического климата в семье, воспитывающей ребенка с нарушениями развития [Электронный ресурс]. URL: https://knowledge.allbest.ru/psychology/2c0a65635a3ac78b5d53b88421316c37_1.html

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник батьківського відносини (А. Я. Варга, В. О. Столін)

Тест-опитувальник батьківського ставлення (ОБВ) являє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення в осіб, обертаються за психологічної допомоги з питань виховання дітей і спілкування з ними. Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів стосовно дитині, поведінкових стереотипів, що практикуються в спілкуванні з ним, особливостей сприйняття і розуміння характеру особистості дитини, його вчинків.

Структура опитувальника

Опитувальник складається з 5 шкал:

"Прийняття-відкидання". Шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Утримання одного полюса шкали: батькові подобається дитина таким, який він є. Батько поважає індивідуальність дитини, симпатизує йому. Батько прагне проводити багато часу разом з дитиною, схвалює його інтереси і плани. На іншому полюсі шкали; батько сприймає свою дитину поганим, непристосованим, невдачливим. Йому здається, що дитина не досягне успіху в житті через низькі здібностей, невеликого розуму, поганих схильностей. Здебільшого батько відчуває до дитини злість, досаду, роздратування, образу. Він не довіряє дитині і не поважає його.

"Кооперація" - соціально бажаний образ батьківського ставлення. Змістовно ця шкала розкривається так: батько зацікавлений у справах і планах дитини, намагається у всьому допомогти дитині, співчуває йому. Батько високо оцінює інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчуває почуття гордості за нього. Він заохочує ініціативу і самостійність дитини, стирається бути з ним на рівних. Батько довіряє дитині, намагається стати на його точку зору і спірних питаннях.

"Симбіоз" - шкала відбиває міжособистісну дистанцію у спілкуванні з дитиною. При високих балах по цій шкалі можна вважати, що батько прагне до

сім біотичних відносин з дитиною. Змістовно ця тенденція описується так - батько відчуває себе з дитиною єдиним цілим, прагне задовольнити всі потреби дитини, відгородити його від труднощів і неприємностей життя. Батько постійно відчуває тривогу за дитину, дитина йому здається маленьким і беззахисним. Тривога батька підвищується, коли дитина починає автономизуватися в силу обставин, так як по своїй волі батько не надає дитині самостійності ніколи.

"Авторитарна гиперсоціалізація" - відображає форму і напрям контролю за поведінкою дитини. При високому балі за цією шкалою і батьківському відношенні даного батька чітко проглядається авторитаризм. Батько вимагає від дитини беззастережного послуху і дисципліни. Він намагається нав'язати дитині в усьому свою волю, не в змозі стати на його точку зору. За прояви свавілля дитини суворо карають. Батько пильно стежить за соціальними досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, звичками, думками, почуттями.

"Маленький невдаха" - відображає особливості сприйняття і розуміння дитини батьком. При високих значеннях за цією шкалою в батьківському відношенні даного батька є прагнення інфантилізувати дитину, приписати йому особисту й соціальну неспроможність. Батько бачить дитину молодшим в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки і почуття дитини здаються батькові дитячими, несерйозними. Дитина представляється не пристосованим, не успішним, відкритим для поганих впливів. Батько не довіряє своїй дитині, нарікає на його неуспішність і недотепність. У зв'язку з цим батько намагається захистити дитину від труднощів життя і суворо контролювати його дії.

Текст опитувальника

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.

4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину в стороні від реальних життєвих проблем, якщо вони його травмують.
6. Я відчуваю до дитини почуття розташування.
7. Хороші батьки захищають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли знущальне ставлення до дитини приносить йому велику користь.
11. Я відчуваю досаду стосовно своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не доб'ється у житті.
13. Мені здається, що діти потішаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто робить такі вчинки, які, крім презирства, нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина трошки незрілий.
16. Моя дитина поводиться погано спеціально, щоб дошкулити мені.
17. Моя дитина вбирає в себе все погане як "губка".
18. Мою дитину важко навчити хорошим манерам при всьому старанні.
19. Дитину слід тримати в жорстких рамках, тоді з нього виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас у дім.
21. Я беру участь у своїй дитині.
22. До моєї дитини "липне" все погане.
23. Моя дитина не досягне успіху в житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей, мені трохи соромно, що моя дитина не такий розумний і здібний, як мені б хотілося.
25. Я шкодую своєї дитини.
26. Коли я порівнюю свою дитину з однолітками, вони здаються мені дорослішим і з поведінці, і з судженням.

27. Я з задоволенням проводжу з дитиною весь свій вільний час.
28. Я часто шкодую про те, що моя дитина росте і дорослішає, і з ніжністю згадую його маленьким.
29. Я часто ловлю себе на ворожому відношенні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досяг всього того, що мені не вдалося в житті.
31. Батьки повинні пристосовуватися до дитини, а не лише вимагати цього від нього.
32. Я намагаюся виконувати всі прохання моєї дитини.
33. При прийнятті сімейних рішень слід враховувати думку дитини.
34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що він по-своєму правий.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на дитиною.
38. Я відчуваю до дитини дружні почуття.
39. Основна причина капризів моєї дитини - егоїзм, упертість і лінощі.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безтурботне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести з себе кого завгодно.
45. Я розумію засмучення своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини - суцільна нервування.
48. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.

51. Іноді мені здається, що ненавиджу свою дитину.
52. У моєму дитині більше недоліків, ніж переваг.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не в змозі що-небудь зробити самостійно, а якщо й зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте не пристосованим до життя.
56. Моя дитина подобається мені таким, який він є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я моєї дитини.
58. Нерідко я захоплююся своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від нього.
61. Дуже бажано, щоб дитина дружив з тими дітьми, які подобаються його батькам.

Ключі до опитувальника

- I. прийняття / відкидання: 3, 4, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
- II. Образ соціальної бажаності поведінки: 6, 9, 21, 25, 31, 33, 34, 35, 36.
- III. Симбіоз: 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
- IV. Авторитарна гіперсоціалізація: 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
- V. Маленький невдаха: 9, 11, 13, 17, 22, 28, 54, 61.

Порядок підрахунку тестових балів

При підрахунку тестових балів за всіма шкалами враховується відповідь «вірно».

Високий тестовий бал за відповідними шкалами інтерпретується як:

I-відкидання;

II-соціальна бажаність;

III-симбіоз;

IV — гіперсоціалізація;

V-інфантилізація (інвалідизація).

Додаток Б

Кінетичний малюнок сім'ї Р. Бернс, С. Кауфман (КМС)

Мета-виявити особливості сприйняття дитиною сімейної ситуації, свого місця в сім'ї, а також його відносин до членів сім'ї. Тест КМС складається з 2 частин: малювання своєї сім'ї та бесіди після малювання. Для виконання тесту дитині дається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець (твердість 2м) і ластик.

Інструкція: "Будь ласка, намалюй свою сім'ю так, щоб кожен займався якоюсь справою".

На всі уточнюючі питання слід відповідати без будь-яких вказівок, наприклад: "Можеш малювати, як хочеш".

Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати його міміку, жести, а також фіксувати послідовність малювання. Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

- 1) хто намальований на малюнку, що робить кожен член сім'ї,
- 2) де працюють або навчаються члени сім'ї;
- 3) як в сім'ї розподіляються домашні обов'язки,
- 4) які взаємини дитини з іншими членами сім'ї.

У системі кількісної оцінки КМС враховуються формальні та змістовні аспекти малюнка. Формальними особливостями малюнка вважається якість лінії малює, положення об'єктів малюнка на папері, стирання малюнка або його окремих частин, затушовування окремих частин малюнка. Змістовними характеристиками малюнка є зображувана діяльність членів сім'ї, представлених на малюнку, їх взаємодія та розташування, а також відношення речей і людей на малюнку.

При інтерпретації КМС основна увага звертається на наступні аспекти:

- 1) аналіз структури малюнка сім'ї (порівняння складу реальної і намальованої сім'ї, розташування і взаємодія членів сім'ї на малюнку);

2) аналіз особливостей малюнка окремих членів сім'ї (відмінності в стилі малювання, кількість деталей, схема тел окремих членів сім'ї); аналіз процесу малювання (послідовність малюнка, коментар, паузи, емоційні реакції під час малювання).

Розглянемо на прикладах кожен аспект схеми інтерпретації.

1. Дитина не завжди малює всіх членів сім'ї. Зазвичай він не малює тих, з якими перебуває в конфліктних відносинах. Розташування членів сім'ї на малюнку часто показує їх взаємовідносини. Так, наприклад, важливим показником психологічної близькості є відстань між окремими членами сім'ї. Іноді між окремими членами сім'ї малюються різні об'єкти, які служать як би перегородкою між ними. Так, досить часто можна побачити малюнок, в якому батько сидить, сховавшись за газетою, або біля телевізора, що відокремлює його від решти родини. Мати частіше малюється біля плити, як би поглинає всі її увагу. Спільна діяльність членів сім'ї зазвичай свідчить про хороших, благополучних сімейних відносинах. Часто спільна діяльність з'єднує кілька членів сім'ї. Це може свідчити про наявність внутрішніх угруповань в сім'ї. Малюючи свою сім'ю, деякі діти зображують всі фігури дуже маленькими і розташовують їх на нижній частині листа. Це вже може свідчити про депресивності дитини, про його почуття неповноцінності в сімейній ситуації. На деяких малюнках переважають не люди, а речі, найчастіше меблі. Це також відображає емоційну заклопотаність дитини з приводу своєї сімейної ситуації, що вона турбує його, і він ніби відкладають малювання членів сім'ї, а малює речі, які не мають настільки сильною емоційною значущістю.

2. Вважається, що дитина найбільш деталізує, найдовше малює і розфарбовує його фігуру самого улюбленого члена родини. І навпаки, якщо він негативно ставиться до кого-небудь, то малює цієї людини неповно, без деталей, іноді навіть без основних частин тіла. Коли відносини дитини конфліктні і тривожні, емоційно неоднозначно пофарбовані, він часто використовує штриховку в зображенні того члена родини, з яким у нього не

склалися ефективні зв'язки. В аналогічних випадках можна спостерігати і перемальовування. У малюнках можна спостерігати кілька стилів малювання.

Аналіз процесу малювання дає багату інформацію не тільки про сімейних відносинах дитини, але і взагалі про стилі його роботи. Коли діти, особливо середнього шкільного віку і старше, відмовляє тим, що вони не вміють малювати, це цілком нормально і зрозуміло. Заспокойте їх, скажіть, що тут не стільки важливо красиво намалювати, скільки придумати діяльність для членів сім'ї. Але буває так, що численні відмовки, а також манера прикривати рукою намальоване можуть свідчити про невірстві дитини в свої сили, про його потреби в підтримці з боку дорослого.

Найчастіше свій малюнок діти починають із зображення того члена сім'ї, до якої вони дійсно добре ставляться. Іноді спостерігаються паузи перед тим, як дитина починає малювати одну з фігур. Це в деяких випадках може свідчити про емоційно неоднозначному чи навіть негативному ставленні до дитини. В коментарях також може відчувається його ставлення до сім'ї, але під час виконання тесту психологові не слід вступати в розмову з дитиною.

Для тесту КМС розроблена система кількісної оцінки. Було виділено п'ять симптомомокомплексів:

- 1) сприятлива сімейна ситуація;
- 2) тривожність;
- 3) конфліктність в сім'ї;
- 4) почуття неповноцінності;
- 5) ворожість в сімейної ситуації.

Таблиця симптомомокомплексів Кінетичного малюнка сім'ї

Симптомокомплекс	Симптом	Бал
1. Сприятлива сімейна ситуація	1. Загальна діяльність всіх членів сім'ї	0,2
	2. Переважання людей на малюнку	0,1
	3. Зображення всіх членів сім'ї	0,2

	4. Відсутність ізольованих членів сім'ї	0,2
	5. Відсутність штрихування	0,1
	6. Хороша якість лінії	0,1
	7. Відсутність показників ворожості	0,2
	8. Адекватний розподіл людей на аркуші	0,1
	9. Підкреслення окремих деталей	0,1
2. Тривожність	1. Штрихування	0, 1, 2
	2. Лінія підстави – пол	3
	3. Лінія над малюнком	0,1
	4. Лінія з сильним натиском	0,1
	5. Стирання	0,1
	6. Перебільшена увага до деталей	0,1,2
	7. Переважання речей	0,1
	8. Подвійні або переривчасті лінії	0,1
	9. Підкреслення окремих деталей	0,1
	10. Інші можливі ознаки	0,1
3. Конфліктність в сім'ї	1. Бар'єри між фігурами	0,2
	2. Стирання окремих фігур	0,1; 2
	3. Відсутність основних частин тіла у деяких фігур	0,2
	4. Виділення окремих фігур	0,2
	5. Ізоляція окремих фігур	0,2

	6. Неадекватна величина окремих фігур	0,2
	7. Невідповідність вербального опису та малюнка	0,2
	8. Переважання речей	0,1
	9. Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї	0,1
	10. Член сім'ї, який стоїть за спиною	0,2
	11. Інші можливі ознаки	0,1
4. Почуття неповноцінності в сімейному ситуації	1. Автор малюнка непропорційно маленький	0,2
	2. Розташування фігур на нижній частині листа	0,2
	3. Лінія слабка, переривчаста	0,1
	4. Ізоляція автора від інших	0,2
	5. Маленькі фігури	0,1
	6. Нерухома порівняно з іншими фігура автора	0,1
	7. Відсутність автора	0,2
	8. Автор стоїть спиною	0,1
	9. Інші можливі ознаки	0,1
5. Ворожість в сімейному ситуації	1. Одна фігура на іншому аркуші або на іншій стороні аркуша	0,2
	2. Агресивна позиція фігури	0,1
	3. Закреслена фігура	0,2
	4. Деформована фігура	0,2

	5. Зворотний профіль	0,1
	6. Руки розкинуті в сторони	0,1
	7. Пальці довгі, підкреслені	0,1
	8. Інші можливі ознаки	0,1

Бланк реєстрації результатів оцінки КМС

Прізвище, ім'я дитини _____

Дата народження _____

Дата експерименту _____

Сума балів за симптомокомплекс

Сприят лива сімейна ситуація	Триво жність	Конфлікт ність в сім'ї	Почуття неповноцінності в сімейній ситуації	Ворожі сть в сімейній ситуації

Аналіз результатів:

Умовні позначення:

0 балів-відсутність ознаки;

1 бал-присутність ознаки, або ознака виражений слабо;

2 бали-багаторазове прояв ознаки.

Додаток В

Методика Ейдемиллера Е. Р. та Юстицькиса В. «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ)

Опитувальник призначений для виявлення особливостей виховання батьками своїх дітей, а саме, порушень процесу виховання. Так само методика дозволяє виявити особистісні особливості батьків, які призводять до даних порушень. Даний варіант тесту призначений для батьків дітей у віці 3 – 10 років

Інструкція до тесту

Шановні батьки! Пропонований Вам опитувальник містить твердження про виховання дітей. Затвердження пронумеровані. Такі ж номери є у «Бланку для відповідей». Читайте по черзі затвердження опитувальника. Якщо Ви загалом згодні з ними, то на «Бланку для відповідей» обведіть кружком номер затвердження. Якщо Ви не згодні – закресліть цей же номер у бланку. Якщо дуже важко вибрати, то поставте на номері знак запитання. Намагайтеся, щоб таких відповідей було не більше 5. В опитувальнику немає «неправильних» або «правильних» тверджень. Відповідайте так, як Ви самі думаєте. Цим Ви допоможете психологу в роботі з Вами. На твердження, номери яких виділено в опитувальнику курсивом, батьки можуть не відповідати.

Текст опитувальника

1. Все, що я роблю, я роблю заради мого сина (дочки).
2. У мене часто не вистачає часу позайматися з сином (дочкою) – поспілкуватися, пограти.
3. Мені доводиться вирішувати моїй дитині такі речі, які не дозволяють багато інші батьки.
4. Не люблю, коли син (дочка) приходять до мене з питаннями. Краще, щоб здогадався сам (сама).
5. Наш дитина має більше обов'язків – у догляді за собою, підтриманні порядку, ніж більшість дітей його віку.
6. Моєї дитини дуже важко змусити що-небудь зробити, чого він не любить.

7. Завжди краще, якщо діти не думають про те, чи правильно чинять їхні батьки.
8. Мій син (дочка) легко порушує заборони.
9. Якщо хочеш, щоб твій(я) син (дочка) став(а) людиною, не залишайте безкарним жодного його (її) поганого вчинку.
10. Якщо тільки можливо, намагаюся не карати сина (дочку).
11. Коли я в хорошому настрої, нерідко прощаю своєму синові (дочки) те, за що в інший час покарав би.
12. Я люблю свого сина (дочку) більше, ніж люблю (любила) чоловіка.
13. Молодші діти мені подобаються більше, ніж старші.
14. Якщо мій син (дочка) довго упирається або злиться, у мене буває почуття, то я зробив(а) по відношенню до нього (неї) неправильно.
15. У нас довго не було дитини, хоча ми його дуже чекали.
16. Спілкування з дітьми, загалом-то, обтяжлива справа.
17. У мого сина (дочки) є деякі якості, які виводять мене з себе.
18. Виховання мого сина (дочки) йшло б набагато краще, якби мій(я) чоловік (дружина) не заважав мені.
19. Більшість чоловіків легковажніше, ніж жінки.
20. Більшість жінок легковажніше, ніж чоловіки.
21. Мій син (дочка) для мене найголовніше в житті.
22. Часто буває, що я не знаю, що робить в даний момент моя дитина.
23. Якщо іграшка дитині подобається, я куплю її, скільки б вона не коштувала.
24. Мій син (дочка) непонятлив(а). Легше самому два рази зробити, ніж один раз пояснити йому (їй).
25. Моєму синові (дочки) нерідко доводиться (або доводилося раніше) доглядати за молодшим братом (сестрою).
26. Нерідко буває так: нагадую, нагадую синові (дочки) зробити щонебудь, а потім плюну і зроблю сам(а).

27. Батьки ні в якому разі не повинні допускати, щоб діти помічали їхні слабкості і недоліки.
28. Мій син (дочка) сам(а) вирішує, з ким йому (їй) грати.
29. Діти повинні не тільки любити своїх батьків, але і боятися їх.
30. Я дуже рідко лаю сина (дочку).
31. У нашій строгості до сина (дочки) бувають великі коливання. Іноді ми дуже суворі, а іноді все дозволяємо.
32. *Ми з дитиною розуміємо один одного краще, ніж ми з чоловіком.*
33. Мене засмучує, що мій син (дочка) дуже швидко стає дорослим.
34. Якщо дитина опирається, тому що погано себе почуває, краще всього зробити так, як він хоче.
35. Моя дитина росте слабким і хворобливим.
36. Якщо б у мене не було дітей, я б домігся (добилася) в житті набагато більшого.
37. У мого сина (дочки) є недоліки, які не виправляються, хоча я наполегливо з ними борюся.
38. Нерідко буває, що коли я караю мого сина (дочка), мій чоловік (дружина) тут же починає дорікати мене в надмірної суворості і втішати його (її).
39. Чоловіки більш схильні до подружньої зради, ніж жінки.
40. Жінки більш схильні до подружньої зради, ніж чоловіки.
41. Турботи про сина (дочки) займають більшу частину мого часу.
42. Мені багато разів довелося пропустити батьківські збори.
43. Прагну, щоб моя дитина був забезпечений краще, ніж інші діти.
44. Якщо побути в суспільстві мого сина (дочки), можна сильно втомитися.
45. Мені часто доводилося давати моєму синові (дочки) важкі для його (її) віку доручення.
46. Моя дитина ніколи не прибирає за собою іграшки.
47. Головне, чому батьки можуть навчити своїх дітей – це слухатися.

48. Моя дитина сам вирішує, скільки, чого і коли йому є.
49. Чим суворіше батьки до дитини, тим краще для нього.
50. За характером я – м'яка людина.
51. Якщо моєму синові (дочки) щось від мене потрібно, він(а) намагається вибрати момент, коли я в хорошому настрої.
52. *Коли я думаю про те, що коли-небудь мій син (дочка) виросте і я буду йому (їй) не потрібна, у мене псується настрій.*
53. Чим старше діти, тим важче мати з ними справу.
54. Найчастіше впертість дитини буває викликано тим, що батьки не вміють до нього підійти.
55. Я постійно переживаю за здоров'я сина (дочки).
56. Якщо б у мене не було дітей, моє здоров'я було б набагато краще.
57. Деякі дуже важливі недоліки мого сина (дочки) вперто не зникають, незважаючи на всі заходи.
58. Мій син (дочка) недолюблює мого чоловіка.
59. Чоловік гірше вміє розуміти почуття іншої людини, ніж жінка.
60. Жінка гірше вміє зрозуміти почуття іншої людини, ніж чоловік.
61. Заради мого сина (дочки) мені від багато чого в житті довелося і доводиться відмовлятися.
62. Батьки, які занадто багато метушаться навколо своїх дітей, викликають у мене роздратування.
63. Я витрачаю на мого сина (дочка) значно більше грошей, ніж на себе.
64. Не люблю, коли син (дочка) щось просить. Сам(а) краще знаю, чого йому (їй) більше треба.
65. У мого сина (дочки) більш важке дитинство, ніж у більшості його (її) товаришів.
66. Вдома мій син (дочка) робить тільки те, що йому (їй) хочеться, а не те, що треба.
67. Діти повинні поважати батьків більше, ніж усіх інших людей.

68. Якщо моя дитина не спить, коли йому належить, я не наполягаю.
69. Я суворіше ставлюся до свого сина (дочки), ніж інші батьки до своїх дітей.
70. Від покарань мало пуття.
71. Члени нашої сім'ї неоднаково суворі з сином (дочкою). Одні балують, інші, навпаки, – дуже суворі.
72. Мені б хотілося, щоб мій син (дочка) не любив нікого, крім мене.
73. Мені подобаються маленькі діти, тому не хотів(а) би, щоб він(а) занадто швидко дорослішав(а).
74. Часто я не знаю, як правильно вчинити з моїм сином (дочкою).
75. У зв'язку з поганим здоров'ям сина (дочки) нам доводиться йому (їй) багато дозволяти.
76. Виховання дітей – важка і невдячна праця. Їм віддаєш все, а натомість не отримуєш нічого.
77. З моїм сином (дочкою) мало допомагає добре слово. Єдине, що на нього діє – це постійні суворі покарання.
78. Мій чоловік (дружина) намагається налаштувати сина (дочку) проти мене.
79. Чоловіки частіше, ніж жінки, діють нерозважливо, не обміркувавши наслідків.
80. Жінки частіше, ніж чоловіки, діють нерозважливо, не обміркувавши наслідків.
81. Я весь час думаю про мого сина (дочки), про його справи, здоров'я і т. д.
82. Так повелося, що про дитину я згадую, якщо він щось накоїв або з ним щось сталося.
83. Мій син (дочка) вміє домогтися від мене того, чого він хоче.
84. Мені більше подобаються тихі та спокійні діти.
85. Намагаюся якомога раніше привчити дитину допомагати по дому.
86. У мого сина (дочки) мало обов'язків по дому.

87. Навіть якщо діти впевнені, що батьки неправі, вони повинні робити так, як кажуть батьки.
88. У нашій сім'ї так прийнято, що дитина робить, що хоче.
89. Бувають випадки, коли краще покарання – ремінь.
90. Багато недоліків у поведінці мого дитини пройдуть самі собою з віком.
91. Коли наш син (дочка) щось накоїть, ми боремося за нього (її). Якщо все тихо, ми знову залишаємо його (її) в спокої.
92. *Якби мій син не був би моїм сином, а я була б молодша, то напевно в нього закохалася.*
93. Мені цікавіше говорити з маленькими дітьми, ніж з великими.
94. Недоліки мого сина (дочки) винен(а) я сам(а), тому що не вмів(а) його (її) виховувати.
95. Тільки завдяки нашим величезним зусиллям син (дочка) залишився жити.
96. Нерідко заздрю тим, хто живе без дітей.
97. Якщо надати моєму синові (дочки) свободу, він(а) негайно використає це у шкоду собі або оточуючим.
98. Нерідко буває, що якщо я кажу синові (дочки) одне, то чоловік (дружина) спеціально говорить навпаки.
99. Чоловіки частіше, ніж жінки, думають тільки про себе.
100. Жінки частіше, ніж чоловіки, думають тільки про себе.
101. Я витрачаю на сина (дочку) більше сил і часу, ніж на себе.
102. Я досить мало знаю про справи сина (дочки).
103. Бажання мого сина (дочки) – для мене закон.
104. *Мій син дуже любить спати зі мною.*
105. У мого сина (дочки) поганий шлунок.
106. Батьки потрібні дитині лише поки він не виріс. Потім він все рідше згадує про них.
107. Заради сина (дочки) я пішов би на будь-яку жертву.

108. Моєму синові (дочки) потрібно приділяти значно більше часу, ніж я можу.
109. Мій син (дочка) вміє бути таким милим, що я йому все прощаю.
110. *Мені б хотілося, щоб син одружився пізніше, після 30 років.*
111. Руки і ноги мого сина (дочки) часто бувають дуже холодними.
112. Більшість дітей – маленькі егоїсти. Вони зовсім не думають про здоров'я і почуттях своїх батьків.
113. Якщо не віддавати моєму синові (дочки) весь час і сили, то все може погано скінчитися.
114. Коли все благополучно, я менше всього цікавлюся справами сина (дочки).
115. Мені дуже важко сказати своїй дитині "Ні".
116. Мене засмучує, що мій син все менш потребує мене.
117. Здоров'я мого сина (дочки) гірше, ніж у більшості інших дітей.
118. Багато діти зазнають надто мало вдячності по відношенню до батьків.
119. Мій син (дочка) не може обходитися без моєї постійної допомоги.
120. Більшу частину свого часу син (дочка) проводить поза домом - в яслах, дитячому саду, у родичів.
121. У мого сина (дочки) цілком вистачає часу на ігри та розваги.
122. *Крім мого сина, мені більше ніхто на світі не потрібен.*
123. У мого сина (дочки) переривчастий і неспокійний сон.
124. Нерідко думаю, що я занадто рано одружився (вийшла заміж).
125. Все, чого навчився моя дитина до теперішнього часу, сталося тільки завдяки моїй постійній допомозі.
126. Справами сина (дочки) в основному займається мій чоловік (дружина).
127. Я не можу згадати, коли в останній раз відмовив (а) своїй дитині в покупці який-небудь речі (морозиво, цукерки, «Пепсі» і т.д.).
128. *Мій син говорив мені:»виросту, одружуся на тобі, мамо".*

129. Мій син (дочка) часто хворіє.

130. Сім'я не допомагає, а ускладнює моє життя.

Бланк відповідей

Бланк для відповідей					ДЗ (*)	
1	21	41	61	81	Г+	
2	22	42	62	82	Г–	
3	23	43	63	83	У+	
4	24	44	64	84	У–	
5	25	45	65	85	Т+	
6	26	46	66	86	Т–	
7	27	47	67	87	З+	
8	28	48	68	88	З–	
9	29	49	69	89	С+	
10	30	50	70	90	С–	
11	31	51	71	91	Н	
12	32	52	72	92	РРЧ	
13	33	53	73	93	ПДК	
14	34	54	74	94	ВН	
15	35	55	75	95	ФУ	
16	36	56	76	96	НРЧ	

17	37	57	77	97	ПНК	4
18	38	58	78	98	ВК	4
19	39	59	79	99	ПЖК	4
20	40	60	80	100	ПМК	4
101	107	113	119	125	Г+	
102	108	114	120	126	Г–	
103	109	115	121	127	У+	
104	110	116	122	128	РРЧ	
105	111	117	123	129	ФУ	
106	112	118	124	130	НРЧ	

Порушення процесу виховання в сім'ї

Розглянемо особливості виховання, облік яких найбільш важливий при вивченні етіології непсихотичних патологічних порушень поведінки та відхилення особистості дітей і підлітків. Одночасно дамо опис шкал опитувальника АСВ, які призначені для діагностики типів негармонійного виховання.

1. Рівень протекції в процесі виховання

Мова йде про те, скільки сил, уваги, часу приділяють батьки при вихованні дитини. Спостерігаються два рівня протекції: надмірна (гіперпротекція) і недостатня (гіпопротекція).

Гіперпротекція (шкала М+). При гіперпротекції батьки приділяють дитині дуже багато часу, сил і уваги, і виховання його стало центральним справою їх життя. Типові висловлювання таких батьків використані при розробці цієї шкали.

Гипопротекція (шкала Р-). Ситуація, при якій дитина або підліток виявляється на периферії уваги батьків, 1.0 нього "не доходять руки", батькам не до нього". Дитина часто випадає у них з очей. За нього беруться лише час від часу, коли трапляється щось серйозне.

2. Ступінь задоволення потреб дитини

Мова йде про те, якою мірою діяльність батьків націлена на задоволення потреб дитини як матеріально-побутових (у харчуванні, одязі, предметах розваги), так і духовних передусім у спілкуванні з батьками, в їх любові та увазі. Дана риса сімейного виховання принципово відрізняється від рівня протекції, оскільки характеризує не міру зайнятості батьків вихованням дитини, а ступінь задоволення його потреб. Так зване "спартанське виховання" є прикладом високого рівня протекції, оскільки батько багато займається вихованням, і низького рівня задоволення потреб дитини. У ступеня задоволення потреб можливі два відхилення:

Потурання (шкала В+). Про потурання ми говоримо в тих випадках, коли батьки прагнуть до максимального і некритическому задоволенню будь-яких потреб дитини або підлітка. Вони "балують" його. Будь-яке його бажання для них – закон. Пояснюючи необхідність такого виховання, батьки наводять аргументи, що є типовою раціоналізацією – "слабкість дитини", його винятковість, бажання дати йому те, чого був позбавлений свого часу батьками, що дитина росте без батька і т. д. Типові висловлювання наведені в шкалі В+. При потуранні батьки несвідомо проєктують на дітей свої раніше незадоволені потреби і шукають способи замісного задоволення їх за рахунок виховних дій.

Ігнорування потреб дитини (шкала У-). Даний стиль виховання протилежний потворствованню і характеризується недостатнім прагненням батьків до задоволення потреб дитини. Частіше страждають при цьому духовні потреби, особливо потреба в емоційному контакті, спілкуванні з батьком.

Кількість і якість вимог до дитини в сім'ї

Вимоги до дитини – невід'ємна частина виховного процесу. Вони виступають, по-перше, у вигляді обов'язків дитини, тобто в тих завданнях, які

він виконує – навчання, догляд за собою, участь в організації побуту, допомога іншим членам сім'ї. По-друге, це вимоги-заборони, що встановлюють, що дитина не повинен робити. Нарешті, невиконання вимог дитиною, може призвести до застосування санкцій з боку батьків від м'якого засудження до суворих покарань.

Форми порушень системи вимог до дитини різні, тому висловлювання батьків, що відображають їх, представлені у цілому ряді шкал: Т+, Т-, З+, З-, С+, С-.

Надмірність вимог-обов'язків (шкала Т+). Саме це лежить в основі типу негармонійного виховання "підвищена моральна відповідальність". Вимоги до дитини в цьому випадку дуже великі, непомірні, не відповідають його можливостям і не тільки не сприяють повноцінному розвитку його особистості, а навпаки, становлять ризик психотравматизації.

Недостатність вимог-обов'язків дитини (шкала Т). У цьому випадку дитина має мінімальну кількість обов'язків у родині. Дана особливість виховання проявляється у висловлюваннях батьків про те, як важко залучити дитину до будь-якої справи по дому.

Вимоги-заборони, тобто вказівки на те, що дитині не можна робити, визначають передусім ступінь самостійності його, можливість самому вибрати спосіб поведінки. І тут можливі два ступені відхилення: надмірність і недостатність вимог-заборон.

Надмірність вимог-заборон (шкала З+). Такий підхід може лежати в основі типу негармонічного виховання "домінуюча гиперпротекція". У цій ситуації дитині "все можна". Йому пред'являється величезна кількість вимог, що обмежують його свободу і самостійність. У стеничних дітей і підлітків таке виховання форсує виникнення реакцій опозиції і емансипації, у менш стеничних зумовлює розвиток рис сенситивний і тривожно-недовірливою (психастенической) акцентуацій. Типові висловлювання батьків відображають їх страх перед будь-якими проявами самостійності дитини. Цей страх проявляється в різкому перебільшенні наслідків, до яких може привести хоча б

незначне порушення заборон, а також у прагненні придушити самостійність думки дитини.

Недостатність вимог-заборон до дитини (шкала 3-). У цьому випадку дитині "все можна". Навіть якщо й існують якісь заборони, дитина або підліток легко їх порушує, знаючи, що з нього ніхто не запитає. Він сам визначає коло своїх друзів, час їжі, прогулянок, свої заняття, час повернення ввечері, питання про куріння і про вживання спиртних напоїв. Він ні за що не звітує перед батьками. Батьки при цьому не хочуть або не можуть встановити які-небудь рамки в його поведінці. Дане виховання стимулює розвиток гіпертимного типу особистості у підлітка і, особливо, нестійкого типу.

Суворість санкцій (покарань) за порушення вимог дитиною (шкали 3+ і С-).

Надмірність санкцій (тип виховання "жорстоке поводження"). Для цих батьків характерна прихильність до застосування суворих покарань, надмірне реагування навіть на незначні порушення поведінки. Типові висловлювання батьків відображають їх переконання в корисності для дітей і підлітків максимальної строгості (див. шкалу 3+).

інімальність санкцій (шкала 3-). Ці батьки воліють обходитися або зовсім без покарань, або застосовують їх украй рідко. Вони сподіваються на заохочення, сумніваються в результативності будь-яких покарань.

Нестійкість стилю виховання (шкала Н).

Під таким вихованням ми розуміємо різку зміну стилю прийомів, що представляють собою перехід від дуже суворого до ліберального і, навпаки, перехід від значної уваги до дитини до емоційного відкинення його батьками.

Нестійкість стилю виховання, на думку К. Леонгарда, сприяє формуванню таких рис характеру як впертість, схильність протистояти будь-якому авторитету, і є частою ситуацією в сім'ях дітей і підлітків з відхиленнями характеру.

Батьки, як правило, визнають факт незначних коливань у вихованні дитини, однак недооцінюють розмах і частоту цих коливань.

Поєднання різних відхилень у вихованні. Можливо досить велика кількість сполучень перерахованих рис сімейного виховання. Однак особливо важливе значення з точки зору аналізу причин відхилення характеру, а також виникнення непсихотичних психогенних порушень поведінки, неврозів і неврозоподібних станів мають такі стійкі поєднання (див. Таблицю 1).

Стійкі поєднання різних рис виховання являють собою тип негармонійного виховання. Класифікація типів негармонійного виховання також дана в таблиці 1.

Що потурає гиперпротекция (поєднання рис, відображених у шкалах P+ U+, при T-, Z-, C-). Дитина знаходиться в центрі уваги сім'ї, яка прагне до максимального задоволення його потреб. Цей тип виховання сприяє розвитку демонстративних (істероїдних) і гіпертимних рис особистості у підлітка.

Домінуюча гиперпротекция (M+, U±, T±, Z+ Z±). Дитина також у центрі уваги батьків, які віддають йому багато сил і часу, однак, в той же час, позбавляють його самостійності, ставлячи численні обмеження і заборони. У гіпертимних підлітків такі заборони підсилюють реакцію емансипації і обумовлюють гострі афективні реакції екстрапунитивного типу. При тривожно-мнительном (психастеническом), сенситивном, астенічному типах акцентуацій особистості домінуюча гиперпротекция посилює астенічні риси.

Підвищена моральна відповідальність (M+, U-, T+). Цей тип виховання характеризується поєднанням високих вимог до дитини зі зниженим увагою до його потреб. Стимулює розвиток рис тривожно-недовірливою (психастенической) акцентуації особистості.

Таблиця. Діагностика типів негармонійного сімейного виховання

Тип виховання	Вираженість рис виховного процесу				
	Рівень протекції	Повнота задоволення потреб	Ступінь пред'явлення вимог	Ступінь заборон	Суворість санкцій
	П (P+,P-)	У	Т	З	З
Що потурає гіперпротекція	+	+	-	-	-
Домінуюча гіперпротекція	+	±	±	+	+
Підвищена моральна відповідальність	+	-	+	±	±
Емоційне відкидання	-	-	±	±	±
Жорстоке поводження	-	-	±	±	+
Гипопротекція	-	-	-	-	±

ПРИМІТКА:

+ означає надмірну вираженість відповідної риси виховання;

- недостатню вираженість;

± означає, що при даному типі виховання можливі як надмірність, так і недостатність або невиразність.

Емоційне відкидання (P-, У-, Т±, З± З±). В крайньому варіанті – це виховання за типом "Попелюшки". В основі емоційного відкидання лежить усвідомленого або, частіше неусвідомлюване ототожнення батьками дитини з якими-небудь негативними моментами в житті. Дитина в цій ситуації може відчувати себе перешкодою в житті батьків, які встановлюють у відносинах з ним велику дистанцію. Емоційне відкидання формує і посилює риси інертно-імпульсивною (епілептоидной) акцентуації особистості і епілептоидной психопатії, веде до декомпенсації та формування невротичних розладів у підлітків з емоційно-лабільною та астеничною акцентуаціями.

При жорстоке поводження батьків з дітьми (P-, Y-, T± Z±, Z+) на перший план виходить емоційне відкидання, виявляється покараннями у формі побоїв і катувань, позбавленням задоволень, незадоволенням їхніх потреб

Гипопротекція (гіпоопека – P-, Y-, T-, Z-, C±). Дитина наданий самому собі, батьки не цікавляться ним і не контролюють його. Таке виховання особливо несприятливо при акцентуаціях гіпертичного і нестійкого типів.